

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023 / Volume 10, Issue 28, November 2023

KIDEMLİ BİR OSMANLI ASKERİNİN GÖZÜYLE SUDAN: ÖMER KÂMİL PAŞA'NIN SÛDÂN-I MISRÎ ADLI ESERİNE GÖRE MEHDİ AYAKLANMASI VE İNGİLİZLER

The Sudan Through the Eyes of a Senior Ottoman Soldier: Mahdi Uprising and the British According to Work Called "Sûdân-ı Mısırî" by Omar Kamil Pasha

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received Date : 19.07.2023
Kabul Tarihi/Accepted Date : 12.10.2023
Sayfa/Pages : 569-601
DOI Numarası/DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2023.256>

İsa GÖKGEDİK

(Dr. Öğr. Üyesi), Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, e-mail: isa.gokgedik@dpu.edu.tr, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0003-1750-1525>

Atf/Citation

Gökgedik, İsa, "Kıdemli Bir Osmanlı Askerinin Gözüyle Sudan: Ömer Kâmil Paşa'nın Sûdân-ı Mısırî Adlı Eserine Göre Mehdi Ayaklanması ve İngilizler", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 10/28, 2023, s. 569-601.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 10, Sayı 28, Kasım 2023.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 10, Issue 28, November 2023.

ISSN: 2148-5704

KIDEMLİ BİR OSMANLI ASKERİNİN GÖZÜYLE SUDAN: ÖMER KÂMİL PAŞA'NIN *SÛDÂN-I MISRÎ* ADLI ESERİNE GÖRE MEHDİ AYAKLANMASI VE İNGİLİZLER

The Sudan Through the Eyes of a Senior Ottoman Soldier: Mahdi Uprising and the British According to Work Called "Sûdân-ı Mısırî" by Omar Kamil Pasha

İsa GÖKGEDİK

Öz: Adana, Tarsus arasındaki bölgenin köklü ailelerinden biri olan Menemencioğulları'na mensup Ömer Kâmil Bey'in *Sûdân-ı Mısırî* adlı eseri Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyıl Sudan'ını nasıl tanımladığı ile alakalı önemli bilgiler ihtiva eden kaynak eser hüviyeti taşımaktadır. Erkân-ı Harbiye binbaşlarından Ömer Kâmil mesleği olan askerlik açısından yaptığı incelemelere bazı kısa bilgiler ilave ederek eserini kaleme almıştır. Afrika tarihi hakkında Osmanlılar tarafından ortaya konulan telifatın arttığı bir dönemde kaleme alınmasıyla dikkate değer olan bu eser oldukça zayıf olan mevcut literatürün önemli parçalarından birini teşkil etmektedir. Bu eserde Sudan'ın coğrafyası, tarihi, idari bölgeleri, şehirleri, nüfus yapısı, Mısır Hükümeti'nin durumu, Mehdi isyanı, İngilizlerin faaliyetleri vb. konularda değerli bilgiler aktarılmaktadır. Ömer Kâmil bölgenin sahip olduğu karakteristik yapıyı, öne çıkan hususiyetlerini ve coğrafyanın sağladığı stratejik konumu akıcı bir üslupla anlatırken kendi dönemindeki gelişmelere de geniş bir yer ayırmıştır. Bu çalışmada, önemli bir kaynak olmasına rağmen günümüz araştırmalarında yeterli ilgiyi görmeyen *Sûdân-ı Mısırî*'nin söz konusu muhtevası tenkitli bir şekilde ve tarihi açıdan değerlendirilecektir. Ayrıca Ömer Kâmil'in tercümeihâli ve bu eseri ortaya koymasındaki saikler açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: XIX. Yüzyıl, İngiltere, Muhammed Ahmed, Osmanlı, Ömer Kâmil, Sudan, Sudan Mehdisi

Abstract: The answer to the question of how the Ottomans knew Sudan in the 19th century is partially contained in the work called *Sûdân-ı Mısırî* by Omar Kamil Bey, a member of the Menemencioğulları, one of the well-established families of the region between Adana and Tarsus. Omar Kamil, one of the majors of the Erkân-ı Harbiye, wrote his work by adding some brief information to his examinations in terms of military service, which is his profession. This work is noteworthy as it was written when Ottoman literature on African history was growing, and it constitutes one of the essential parts of this rather weak literature. The work provides valuable information on Sudan's geography, history, administrative regions, cities, population structure, the situation of the Egyptian government, the Mahdi rebellion, and British activities. Omar Kamil describes the characteristic structure of the region, its prominent features and the strategic position provided by its geography in a fluent style and devotes a large space to the developments in his period. This work critically and historically evaluates the content of *Sûdân-ı Mısırî* which does not receive enough attention in contemporary researches although it is a significant resource. This work also attempts to shed light on the life of Ömer Kamil and the motives for producing his work.

Key Words: 19th Century, England, Mahdi of Sudan, Muhammad Ahmed, Ottoman, Omar Kamil, Sudan

Extended Abstract

After the fall of Khartoum, Omar Kamil Pasha, the author of *Sûdân-ı Mısırî*, set out to write about the developments at the time and devoted a large space to the Mahdi movement and the activities of the British who fought against them. This work by Omar Kamil Bey, a member of the Menemencioğulları, one of the well-established families of the region between Adana and Tarsus, is a source work that contains important information about how the Ottoman Empire defined the Sudan of the XIXth century. Omar Kamil, one of the majors of Erkân-ı Harbiye, wrote his work by adding some short information to his investigations in terms of his profession, military service. This work is noteworthy as it was written at a time when the Ottomans were increasing the number of Ottoman works on the history of Africa, and it constitutes one of the important parts of the existing literature, which is quite weak. This work provides

valuable information on the geography, history, administrative regions, cities, population structure, the situation of the Egyptian government, the Mahdi rebellion, and the activities of the British. Omar Kamil describes the characteristic structure of the region, its prominent features and the strategic position provided by its geography in a fluent style and devotes a large space to the developments in his own period. The work can be seen as a product of the development of the printing press in the Ottoman Empire, or it can be seen as a result of the opportunity to access a wealth of information and resources brought about by this development. Indeed, the second half of the nineteenth century was a period in which the change in the literature on Africa and, in particular, the Sudan was evident. In this study, the content of *Sûdân-ı Mısırî*, which has not received sufficient attention in contemporary research despite being an important source, will be evaluated critically and historically. In addition, life of Omar Kamil and the motives behind the production of this work will be revealed.

The territory of today's Republic of Sudan is one of the three regions of the vast geography called Bilad al-Sudan since the VIIIth century and constitutes the eastern part of the said geography. For this reason, the region was known as "Eastern Sudan" or "Egyptian Sudan". The finalization of the borders coincides with the end of the nineteenth century and the period of the Egyptian Khedive. The development that pioneered the Ottoman Empire's contact with Sudan was the Ottoman Empire's conquest of Egypt (1517) and then some parts of Nuba within the first century of the Sultanate of Func, the first Islamic state established in the region. However, it is difficult to say that the Ottoman Empire immediately moved southward towards Sudan after taking Egypt. However, after a while, with the successful campaigns in India and Yemen and the efforts of Özdemiş Bey, the Abyssinian geography up to modern-day Eritrea (Masawwa), including some port cities of the Red Sea, was conquered. Subsequently, the Abyssinian Province was established in the territory of Eastern Sudan (July 5, 1555). In the 16th century, the Ottomans continued their struggle against the Muslim Sultanate of Func, the Christian Kingdom of Abyssinia along with its supporter the Portuguese, and some local elements, while trying to establish dominance in the coastal and partly inland areas. In the XVIIth century, it was essential to preserve the existing territory rather than expanding it. In addition to this, in this period of territorial losses, problems related to administration were dealt with and care was taken to reconcile and get along with the power centers in the region.

The decline in the revenues of the province and the loss of its importance caused it to be assigned together with the sanjak of Jeddah and the sheikhulharem of Mecca in the eighteenth century. In addition, European sailors were intensely interested in the maritime trade in the region. The nineteenth century period of Sudan experienced a transformation through Egypt. Mehmet Ali Pasha's rise to power as governor of Egypt brought new conquests in Sudan. With the capture of Sennar in 1821, Ottoman borders and authority were extended in the region for the first time since the 16th century. With the edict of 1841, Egypt became semi-detached from the Ottoman Empire and the customs administration of Sudan, along with the Kordofan and the Red Sea, was given to Kavalalı Mehmet Ali Pasha with a special will. During the reign of Ismail Pasha (1863-1879), the grandson of Kavalalı, Sevakın and Masawwa were incorporated into the Egyptian administration (1865), while the expansionist policy in Sudan continued and the capture of Darfur (1874) constituted the third step of the Ottoman-Turkish expansion in the region. This expansion reached the Equatorial Region (Hatt-ı İstiva) and the coast of present-day Somalia (Harar) in the same period. European influence, which began with the Egyptian government's debt, started during the reign of Ismail Pasha and his son Tawfiq Pasha, and caused problems in Sudan as well as in Egypt. The Mahdi uprising, which started in Sudan as a religious movement against the Egyptian government, resulted in the fall of Khartoum in 1885. This also marked the end of Turkish rule in Sudan. After the death of the leader of the uprising, Mohammed Ahmed (1885), his followers continued his rule until the British occupation of Sudan (1899). The Mahdi uprising was a period of increasing British influence and activity in Egypt and Sudan.

The first two chapters of the work briefly describe the geography and history of Sudan. The third chapter covers the recent developments. The Mahdi uprising in Sudan, the activities and policies of the British in Egypt and Sudan are described. Attempts have been made to cover the topics in detail. Commentary and analysis are very rare. For this reason, it is possible to determine the presence and authority of the Ottoman Empire in Sudan in the 19th century by indirectly inferring from the developments.

The Ottoman Empire's presence in Abyssinia and Sudan was not directly motivated by conquest, but rather by the economic and political necessity of the Red Sea, Hejaz, Yemen and the Indian Ocean,

and the presence and status of Muslims was a supporting factor. The topics Omar Kamil covers in his work not only show how the Ottoman presence in Sudan was perceived, but also implicitly reveal the necessity of engaging with it. He wrote his work because what happened in Sudan during his time was not sufficiently discussed in the literature.

In the book, which includes geographical and historical features, recognition of the region, borders, administrative situation, military situation, public order, local elements and foreign states, it is seen that the events are not interpreted too much. The fact that he does not comment on the much-debated British rule in Egypt and Sudan or express any positive or negative opinion is an indication of his objective approach to the events. According to him, the causes and sources of the disturbances were more than one. Although the unjust interventions of the Europeans angered the people and led them to revolt, it was the issue of the prohibition of the slave trade that forced them to take up arms. Because the harsh conditions imposed by the geography made the use of slaves compulsory for the locals, and this situation became entrenched over time. Omar Kamil justifies this point in detail. Judging from his treatment of the Mahdi revolt separately from these issues, it can be said that he does not see foreigners as the source of this revolt. However, the fact that he mentions that the current chaos provided an important opportunity for the Mahdi revolt means that he indirectly acknowledges the foreign factor in this uprising.

The information given in *Sûdân-ı Mısri* is also available in books written by Westerners who lived at that time and took part in the events themselves. But these foreign sources could not have been used by Omar Kamil. Because these works, almost all of which are in English, were written at a later date. Since the news about the region constantly appeared in Turkish newspapers, Omar Kamil must have followed them carefully and benefited from them. In addition, his proficiency in foreign languages must have made it easier for him to follow foreign sources on this subject. Considering the remoteness of the region, it should be considered a great achievement that he was able to report events so close to his own time so early. It is obvious that the development of the printing press had an impact on this, but since he was also a state official, it is not far-fetched that he used the official sources of the state, certain documents (reports from the region, correspondence with embassies, etc.) to follow the events. Because the information he provides in great detail and the follow-ups he made -even while these events were taking place- seem to have been possible only as a result of such meticulous use of sources.

Nevertheless, it cannot be said that Omar Kamil produced a complete work. This is because the Ottoman State's attitude towards the developments and the measures it took were not included. However, it should not be forgotten that a Ottoman policy may not have been developed at the time as the work was written quickly. From this point of view, the work emphasized the determination of facts, prioritized the understanding of events, and endeavored to emphasize a great deal of information for this purpose. In the *Muqaddimah*, it is already stated that the researches he conducted as a soldier formed the basis of the work. Comparison with the manuscript reveals that the dates are given incorrectly or some names are written incorrectly/differently due to typographical errors in the printing press. However, these cannot be considered to have prevented *Sûdân-ı Mısri* from being an important and indispensable source for his period. Because the work filled an important gap in its period. In addition, the many details it provides make *Sûdân-ı Mısri* an indispensable source for today as well.

Giriş

Bugünkü Sudan Cumhuriyeti toprakları VIII. yüzyıldan itibaren Bilâdüssûdân adı verilen geniş coğrafyanın üç bölgesinden biri olup söz konusu coğrafyanın doğu kısmını teşkil etmektedir. Bu sebeple bölge "Doğu Sudan" veya "Mısır Sudan'ı" adıyla anılmıştır.¹ Sınırların son şeklini alması ise XIX. yüzyılın ve Mısır Hıdivliği döneminin sonlarına rastlamaktadır.² Osmanlı Devleti'nin Sudan'la temasına öncülük eden gelişme, bölgede kurulmuş ilk İslam devleti olan Func Sultanlığı'nın ilk asrı içerisinde Osmanlı Devleti'nin önce Mısır'ı (1517)

¹ Sömürge geçmişinden dolayı yine bölgeden "İngiliz-Mısır Sudan'ı" olarak da bahsedilmiştir. Ahmet Kavas, "Sudan (Tarih)" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi-TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 459. Ayrıca "Sudan-ı Osmânî" ve Kavalâ ailesi döneminde ele geçmesinden sonra olmalı ki "Sudan-ı Mısri-i Osmânî / eyalet-i Mısriye-i Osmânî" şeklinde de kullanımlar mevcuttur. Muhammed Mihri, *Sudan Seyâhamâmesi*, ed. Ahmet Kavas (İstanbul: Kitabevi, 2016), 126, 127, 265, 266, 300, 337.

² Kavas, "Sudan", 2009, 459.

ardından Nûbe'nin bir kısmını ele geçirmesidir.³ Ancak Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı almasının ardından güneye doğru Sudan istikametine hemen hareket ettiğini söylemek güçtür.⁴ Fakat bir süre sonra Hint ve Yemen taraflarına gerçekleştirilen başarılı seferler ve Özdemir Bey'in çabalarıyla Kızıldeniz'in bazı liman şehirleri dâhil olmak üzere Habeş coğrafyasının günümüz Eritre'sine (Masavva) kadar olan kısım fethedildi.⁵ Akabinde söz konusu Doğu Sudan topraklarında Habeş Eyaleti kuruldu (5 Temmuz 1555).⁶ Eyaletin teşkilinden sonra Müslüman Func Sultanlığı, destekçisi Portekizlilerle birlikte Hristiyan Habeş Krallığı ve bazı yerel unsurlara karşı mücadelelerle geçen XVI. yüzyılda daha çok kıyı kesimi ve kısmen de iç kısımlarda hâkimiyet tesis edilmeye çalışılmıştır.⁷ XVII. asırda toprakların genişletilmesinden ziyade mevcudu korumak esas olmuştur. Yine bunun yanı sıra toprak kayıplarının olduğu bu dönemde yönetimle ilgili problemlerle uğraşmış ve bölgedeki güç merkezleriyle uzlaşıp iyi geçinmeye özen gösterilmiştir.⁸

Eyalet gelirlerinin düşmesi ve ehemmiyetini kaybetmesiyle XVIII. asırda Cidde sancağı ve Mekke şeyhülharemliliğiyle birlikte tevcih edilmesine sebep olmuştur. Bununla birlikte Avrupalı denizcilerin bölgedeki deniz ticareti ile yoğun bir şekilde ilgilendiği görülmüştür.⁹ Sudan'ın XIX. yüzyıl dönemi Mısır üzerinden bir dönüşüm yaşadı. Mısır valisi iken Mehmet Ali Paşa'nın güçlenmesi Sudan'da yeni fetihleri beraberinde getirdi. 1821'de Sennar'ın¹⁰ ele geçirilmesiyle¹¹ XVI. asırdan beri ilk kez Osmanlı sınır ve otoritesi bölgede genişletilmiş oldu. 1841'deki fermanla Mısır, Osmanlı Devleti'nde yarı müstakil hâle gelirken Kordofan ve Kızıldeniz'le birlikte Sudan'ın gümrük idaresi de özel bir irade ile Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya verildi.¹² Kavalalı'nın torunu İsmail Paşa (1863-1879) zamanında Sevakın ve Masavva,¹³ Mısır idaresine dâhil edilirken (1865) Sudan'daki yayılcı politika devam ettirilerek Darfur'un ele geçirilmesi (1874), bölgedeki Osmanlı-Türk genişlemesinin üçüncü adımını teşkil etti. Bu genişleme aynı dönemde Ekvator Bölgesi'ne (Hatt-ı İstiva) ve günümüzdeki Somali kıyılarına

³ Func hâkimiyeti dışında kalan Aşağı Nûbe'nin Osmanlı Mısır'ına dâhil edilmesi XVI. yüzyılın ortalarında Özdemir Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu bölgede kurulan İbrim sancağı 981'de (1573) Habeş eyaletine bağlanmış ve eyalete yapılan her türlü sevkiyatta önemli bir rol üstlenmiştir. Kavas, 460; Nebi Bozkurt, "Nûbe" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 223.

⁴ Çünkü ilk yıllar içerisinde bir taraftan Mısır'daki iç nizamın oturtulması diğer taraftan da Yemen'deki Memlük beyleri, isyancılar ve Portekiz tehlikesiyle ilgilenebilmesi gerekmekteydi. Kaya Şahin, *Empire and Power in the Reign of Süleyman, Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World* (New York: Cambridge University Press, 2013), 28, 33-34.

⁵ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996), 33-34; İdris Bostan, "Yemen (Osmanlı Dönemi)" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 407, 408, 411-12.

⁶ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Kamil Kepeci (KK.d)*, Defter Nu: 213, s. 212.

⁷ BOA, *KK.d*, Defter Nu: 218, s. 168, 9 Şevval 971 (21 Mayıs 1564); *KK.d*, Defter Nu: 75, s. 525, 17 Şevval 971 (29 Mayıs 1564); *Bâb-ı Asâfi Divân-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNSMHH.d.)*, 25/934, 22 Zilkade 981 (15 Mart 1574); *A.DVNSMHH.d.*, 40/698, 11 Cemaziyevvel 987 (6 Temmuz 1579); *A.DVNSMHH.d.*, 48/977, 19 Safer 991 (14 Mart 1583).

⁸ BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 110/2492, 29 Cemazeyilahir 1110 (12 Ocak 1699); *A.DVNSMHH.d.*, 111/1964, 20 Zilhicce 1112 (28 Mayıs 1701); Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, 83, 85, 86, 88.

⁹ BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 112/158, 10 Cemazeyilevvel 1113 (13 Ekim 1701); Orhonlu, 131.

¹⁰ Sennar, Sudan'ın Mavi Nil bölgesinde yer alan kadim bir şehirdir ve uzun yıllar XVI. yüzyılın başlarında kurulan Func Sultanlığı'nın başkenti olarak kalmıştır. XIX. asırda Türk-Mısır idaresine girdikten sonra da bölgenin önemli ticari merkezlerinden olmaya devam etmiştir.

¹¹ P. M. Holt, *A Modern History of the Sudan from the Funj Sultanate to the Present Day* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1961), 35-42.

¹² Sevda Özkaya Özer, "Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)" (Doktora, Elâzığ, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007), 131.

¹³ Sevakın, Sudan'ın kuzey tarafında, Kızıldeniz kıyısında yer alan ve aynı adlı küçük bir adanın çevresinde kurulmuş bir liman şehridir. Osmanlı idaresi altında iken zaman zaman değişse de Habeş eyaletinin yönetim merkezi olma vasfını sürdürmüştür, hemen hemen bütün asırlarda ticaret ve ulaşımda önemli bir kavşak noktası olmuştur. Masavva da Eritre sınırları içerisinde yer alan işlek bir liman şehridir. Sevakın gibi tarih boyunca Kızıldeniz'in stratejik noktalarından biri olmuştur. Osmanlı zamanındaki idaresi genellikle Sevakın ile birlikte yürütülmüştür.

(Harar) kadar ulaştı.¹⁴ Mısır hükûmetinin borçlanmasıyla birlikte başlayan Avrupa nüfuzu İsmail Paşa ve oğlu Tevfik Paşa döneminde başlamış, Mısır'daki gibi Sudan'da da problemlere sebep olmuştur. Sudan'da dinî bir hareket olarak Mısır hükûmetine karşı başlayan Mehdi ayaklanması Hartum'un 1885'te düşmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁵ Bu aynı zamanda Sudan'daki Türk idaresinin sonu olmuştur. Ayaklanmanın lideri Muhammed Ahmed'in ölümünden sonra (1885) takipçileri idareyi İngilizlerin Sudan'ı işgaline dek (1899) sürdürdüler. Mehdi ayaklanması, Mısır ve Sudan üzerinde İngiliz etkisi ve faaliyetlerinin giderek arttığı bir dönem oldu.

Sûdân-ı Mısır'nin müellifi Ömer Kâmil Paşa da Hartum'un düşmesinden sonra, o tarihlerdeki gelişmeleri kaleme almak için eserini yazmaya koyulmuş, Mehdi hareketi ve onlarla mücadele eden İngilizlerin faaliyetlerine geniş yer ayırmıştır. Eser, Osmanlı'da matbuatın gelişmesiyle ortaya çıkan bir ürün olarak değerlendirilebileceği gibi söz konusu gelişmenin meydana getirdiği, bilgi ve kaynak zenginliğine ulaşma imkânının bir neticesi olarak da görülebilir. Zira XIX. yüzyılın özellikle ikinci yarısı, Afrika ve hâliyle Sudan'a dair olan literatürdeki değişimin bariz şekilde görüldüğü bir dönem olmuştur.¹⁶

1. Ömer Kâmil Paşa'nın Hayatı ve Eserleri¹⁷

Ömer Kâmil Paşa, Adana bölgesinin nüfuzlu ailelerinden Menemencioğulları'ndandır.¹⁸ Ailenin son beyi ve *Menemencioğulları Tarihi* isimli hatıratın yazarı Hacı Ahmed Bey'in torunudur. Meşhur bir ayan ailesi olması hasebiyle Ömer Kâmil Paşa'nın dede ve akrabaları hakkında pek çok bilgiye rastlansa da şahsi hayatı hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır.¹⁹ Ömer Kâmil'in doğum yeri hakkında bir kayda rastlamasak da dedesinin Fırka-i İslahiye vasıtasıyla İstanbul'a getirilmiş olması sebebiyle burada doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Önce ilkokul, sonra Mekteb-i Harbiye İdadisi, ardından Mekteb-i Harbiye'yi bitiren²⁰ Ömer Kâmil, İBB Atatürk Kitaplığındaki bir kayda göre 1878 (1295) senesinde Erkân-ı Harp Zabıtlığı ile Mekteb-i Harbiye'den mezun oldu.²¹ Sınıfını daima birincilik veya ikincilikle geçen Ömer Kâmil'in Mekteb-i Harbiye'den mezuniyeti ikincilikle olmuştur. Tahsilinde gösterdiği başarıdan dolayı mezun olur olmaz Erkân-ı Harbiye Dairesinde memur olarak göreve başladı. Osmanlı vilayetlerindeki bir iki hizmeti haricinde bütün hayatını Erkân-ı Harbiye Dairesindeki önemli görevler ve iyi hizmetlerle geçirmiştir. Üstlendiği vazifeleri yerine getirmede öncü bir şahsiyet olan Ömer Kâmil askerlik mesleğinin inceliklerine ve derinliklerine vâkıf olduğundan her zaman amirlerinin takdirini kazanmıştır. Bütün rütbe ve makamları da daima hizmeti

¹⁴ Tarig Mohamed Nour Ali, *Osmanlı Sudan'ı, Sevakin'de Türk-İngiliz Rekabeti* (İstanbul: İskenderiye Kitap, 2020), 70-81, 119-28; Mihrî, *Sudan Seyâhatnâmesi*, 126-28, 130-31; Richard Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881* (London: Oxford University Press, 1959), 138-40, 141, 151; P. M. Holt, "Emin Pasha" *The Encyclopaedia of Islam*, ed. B. Lewis, Ch. Pellat, ve J. Schacht içinde (Leiden: Brill, 1991), 696; Ahmet Kavas, "Uganda (Tarih)" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 48; Ahmet Kavas, "Osmanlı Devleti'nin Müslüman Harar Emirliği'yle Münasebetleri ve Hıristiyan Habeşistan (Etiyopya) İmparatorluğu ile Yakınlaşma Etkisi" *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç* içinde (Ankara, 2001), 452-53; Ahmet Kavas, "Harar" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 108.

¹⁵ Mustafa Öz, "Muhammed Ahmed el-Mehdi" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 496; Ahmet Kavas, "Sudan (Osmanlı Dönemi)" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 461-62.

¹⁶ Bu konuda detaylı bir araştırma için bk. Ömer Koçyiğit, "Muhayyelden Musavvere: Matbuat Çağında Osmanlı'da Afrika Tasavvuru (Sudan Örneği)", *Marmara Türkiyatı Araştırmaları Dergisi* 9, s. 2 içinde (2022): 226-46.

¹⁷ Biyografinin yazımında istifade ettiğim Taha Toros arşivindeki bazı kayıt ve belgeleri benimle cömertçe paylaşan Dr. Turay YAYLA'ya çok teşekkür ediyorum.

¹⁸ *Sicill-i Osmanî Zeyli*'nde verilen bazı bilgiler hatalıdır ve Ömer Kâmil'in ailesi burada sehven "Nahlizade hanedanı" olarak verilmiştir. Mehmet Zeki Pakalın, "Ömer Paşa" *Sicill-i Osmanî Zeyli* içinde (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), 30-31.

¹⁹ Ömer Kâmil Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesinde önemli görevler icra etmiş ve sonunda ferikliğe kadar yükselmiş biri olması hasebiyle şahsi hayatına dair bilgilerin askerî sicil kayıtlarında olması muhtemeldir. Fakat araştırmamız sırasında Millî Savunma Bakanlığı bünyesinde yer alan askerî arşiv dışarı hizmete açık olmadığı için burada inceleme yapma fırsatı bulunamamıştır. Bakanlığın Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığına yapılan yazılı müracaatımızın cevabında Ömer Kâmil'e ait sicil ve emeklilik işlem dosyasının bulunmadığı ve herhangi bir kaydına rastlanmadığı belirtilmiştir.

²⁰ Taha Toros, "Merhum Ömer Paşa", Taha Toros Arşivi, TT-514722.

²¹ İBB, "Atatürk Kitaplığı Müteferrik Evrak, 54163 (Bel_Mtf_054163)", t.y.

mukabilinde elde etmiştir.²² Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde yer alan bilgilere göre 1884 senesinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi Üçüncü Şubesinde görevli bir kolağası olduğu öğrenilmektedir. Bu tarihte Ömer Kâmil Paşa'ya değerli çalışmalarından dolayı dördüncü rütbeden Mecidî nişanı verilmiştir.²³ Kısa bir süre sonra hizmetlerinden dolayı kendisine binbaşılık tevcih edildi.²⁴ İki buçuk yıl sonra rütbesi kaymakamlığa terfi ettirildi.²⁵ 1890'da münhal olan Erkân-ı Harbiye miralaylığına tayin edildi.²⁶

Ömer Kâmil Paşa 1894'te Şam-Birecik demiryolu güzergâhı haritalarının tasdiki meselesinde Nafia Nezaretiyle demiryolu şirketi arasındaki ihtilafın (Şam-Humus arası) çözülmesi için görevlendirildi. Bu hattın bütün güzergâhının askerî yönden de görülmesi gerektiği vurgulanmıştı. Ayrıca ilmî bir heyet tarafından konuyla ilgili detaylı bir harita hazırlanmıştı. Ömer Kâmil'in görevli olduğu Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi tarafından söz konusu harita padişaha sunulmadan önce görülüp incelenmiştir. Dolayısıyla Erkân-ı Harbiye-i Umumiyenin sunduğu takriri hazırlayanlar ve ilgili haritayı inceleyenler arasında Ömer Kâmil Paşa'nın olması kuvvetle muhtemeldir. İhtilafın çözümü görevinden yaklaşık bir buçuk yıl sonra demiryolu işlerinin araştırmasını Erkân-ı Harbiye-i Umumiye dairesinin dördüncü şubesi yürüttüğü için bu şubenin müdürü olan Erkân-ı Harbiye mirivalarından Ömer Kâmil Paşa askerî açıdan görülmesi gereken söz konusu Rayak-Humus arasındaki güzergâhı mukaveleye göre incelemek için diğer isimlerle birlikte tayin edildi.²⁷

Erkân-ı Harbiye-i Umumiyenin üçüncü şubesiyle birlikte dördüncü şubenin de müdürlüğünü yapmakta olduğu anlaşılan²⁸ Ömer Kâmil Paşa önemli hizmetleri ve ileri görüşlülüğünden dolayı mirivalığa taltif edildi.²⁹ Osmanlı-Yunan savaşında (1897) gösterdiği üstün hizmetlerine karşılık 1898'de feriklik rütbesine yükseltildi.³⁰ Aynı yıl oğlu Mehmed Tevfik'in Mekteb-i Sultaniye on beş altın elbise bedeli alınarak parasız yatılı olarak kaydı yapılmıştır.³¹ 15 Mart 1899'da (3 Zilkade 1316 / 3 Mart 1315) tarihinde vefat eden Ömer Kâmil'in mezarı Sultan II. Mahmut Türbesi haziresindedir. Vefatından sonra *İkdam* gazetesinde (Mayıs 1315) çıkan yazı onun karakteri ve yaşayışı hakkında bilgi vermektedir:

"İkdam ve gayretinin derecesini anlamak için yaşı kırkı henüz pek az geçmiş iken kendisini almış yaşında gösteren ak saçlarına bakmak kifayet ederdi. Hiçbir dakikasını boş geçirmez, ne zaman kendisiyle görüşüle mutlaka askerliğe ve bazen de funun ve edebiyata dair bir meşguliyet içinde görülürdü. Mesleğinin cidden âşığı idi. İştigalatını funun ve edebiyatın en dakik noktalarına kadar temsil ederdi. Fevkalade hizmeti o zaman hükûmetince nazar-ı dikkate alınarak ailesine nizami tekaüt maaşından başka kayd-ı hayat şartıyla bin kuruş maaş bağlanmak kadirşinaslığında bulunmuş idi. Bazen teessürler sevkiyle söylenmiş şiirleri, askerliğe, riyaziyeye dair basılmamış eserleri olduğu söylenir."³²

Devlet görevlerindeki başarısından her zaman övgüyle bahsedilen³³ Ömer Kâmil Paşa'nın bu başarıları kadar telif ve tercüme sahasında da velut bir kalem sahibi olduğu görülmektedir.

²² Taha Toros, "Merhum Ömer Paşa", Taha Toros Arşivi, TT-514722.

²³ BOA, *İrade Dâhiliye (İ.DH.)*, 928/73581, 26.11.1301 (17 Eylül 1884).

²⁴ BOA, *İ.DH.*, 938/74326, 19.4.1302 (5 Şubat 1885).

²⁵ BOA, *İ.DH.*, 1042/81938, 15.11.1304 (5 Ağustos 1887).

²⁶ BOA, *İ.DH.*, 1186/92836, 06.12.1307 (24 Temmuz 1890).

²⁷ BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.)*, 105/37, 18.3.1312 (19 Eylül 1894); *Y.MTV.*, 139/64, 25.10.1313 (9 Nisan 1896).

²⁸ İBB Atatürk Kitaplığı'ndaki kayda göre 1310 (1892 / 1893) tarihinde miralay rütbesiyle bu iki şubenin müdürlüğünde bulunuyordu. İBB, "Atatürk Kitaplığı Müteferrik Evrak, 54163 (Bel_Mtf_054163)".

²⁹ BOA, *İrade Taltifat (İ.TAL.)*, 67/6, 9.6.1312 (8 Aralık 1894).

³⁰ BOA, *İ.TAL.*, 139/29, 15.01.1316 (5 Haziran 1898); Taha Toros, "Merhum Ömer Paşa", Taha Toros Arşivi, TT-514722.

³¹ BOA, *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT.)*, 425/20, 14.7.1316 (28 Kasım 1898).

³² Pakalın, "Ömer Paşa", 31.

³³ Arşiv belgelerinde "mesâ-i memdûhasını takdiren" "hüs-i hizmetlerine mükâfâten" "memdûh hizmetleri ve reviyetkârânesine mebnî kemâkân hizmet-i aliyyesinden istimdâd olunmak üzere" "hüs-i hizmet-i dâhiyetine binâen" gibi ifadelerle Ömer Kâmil'in gayretlerinden bahsedilmiş ve yeni bir rütbenin kendisine tevcihi gerekçelendirilmiştir.

Eserlerinden bazıları *Sunûf-ı Selâsenin Muhârebe Ta'biyesi*, *Sûdân-ı Mısri*, *Harb Oyunu*, *Nişân Ta'limnâmesi*'dir. Kolağası Mehmed Esad *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*'de bunlardan hangisinin tercüme hangisinin telif olduğunu belirtmemiş, İBB Atatürk Kitaplığı'ndaki kayıta *Nişân Ta'limnâmesi*'nin tercüme olduğu not edilmiştir. Bu iki kaynağa göre Ömer Kâmil Paşa'nın söz konusu eserleri mirlivalığa yükselmeden (1894) önce telif ve tercüme ettiği anlaşılmaktadır.³⁴

Ömer Kâmil Paşa'nın tercüme ettiği *Ta'biye Mesâ'ili*³⁵ isimli bir kitap daha mevcut olup vefatının hemen ardından Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'de tetkik için görüşülmüştür.³⁶ Eserin Alman zabıtlarından Griepenkerl tarafından Fransızca kaleme aldığı asıyla karşılaştırılarak incelenmiştir.³⁷ Hazırlanan yazıda kitabın askerî eğitim açısından ne kadar önemli olduğu ilmî olarak ve detaylarıyla gösterilmiş, avantajlarından bahsedilmiş, uygunluğunun altı çizilmiş ve Mekteb-i Fünun-ı Harbiye-i Şahanedan yetişen zabıtların pratiklerini geliştirmesindeki fayda vurgulanmıştır. Buna istinaden masrafları Nizamiye Hazinesinden karşılanmak üzere tercümenin on bin adet Matbaa-i Askeriye'de basılması, basıldıktan sonra takdir edilecek bir fiyatla ordudaki erkân, ümera ve zabıtlara satılması, elde edilecek kazancın Hazine-i Celileye bırakılması kararlaştırılmıştır. Yine Erkân-ı Harbiye-i Umumiyenin tavsiyesi üzerine Ömer Kâmil Paşa'nın gerek bu tercüme hizmeti gerekse hayatta iken devlet kademesindeki fevkalade hizmetleri ve sadakatine binaen hanımı, bir kızı ve iki oğlundan müteşekkil ailesinden her birine Maliye Nezareti tarafından kayd-ı hayat olarak üç yüz kuruş maaş tahsis edildi.³⁸

Tercüme üzerine yapılmış araştırmalar ve bazı katalog bilgileri göstermektedir ki yukarıda bahsedilen *Harb Oyunu* ile *Sunûf-ı Selâsenin Muhârebe Ta'biyesi* adlı eserler de Ömer Kâmil Paşa'nın telifi değil tercümeleridir. Ayrıca *Sunûf-ı Selâsenin Muhârebe Ta'biyesi*'nin birinci kısmı makale hâlinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesinin yayımladığı "Mecmua-i Fünun-ı Askeriye"de³⁹ neşredilmiştir.⁴⁰

³⁴ Mehmed Esad, *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye* (İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1315), 519; İBB, "Atatürk Kitaplığı Müteferrik Evrak, 54163 (Bel_Mtf_054163)".

³⁵ Beş yüz dokuz sayfalık yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar katalogunda "NEKTY04719" demirbaş numarasıyla kayıtlıdır.

³⁶ Belgede eserin "merhum" Ömer Kâmil Paşa tarafından tercüme edilip tetkik için daireye "havale edildiği" belirtilmiştir. Ömer Kâmil'in ölüm sebebi bilinmiyor olsa da tercüme için Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'ye henüz hayatta iken kendisi göndermiş olmalıdır. Eserin Ömer Kâmil mühürlü el yazması nüshasında düşülen tarih 1 Zilkade 1316'dır. Ömer Kâmil'in mezar taşındaki tarih 3 Zilkade olduğuna göre tercüme için ölümünden iki gün önce gönderdiği ortaya çıkmaktadır.

³⁷ Yazarı Otto Franz Wilhelm Theodor Griepenkerl olması muhtemel bu kitabın Fransızca orijinal ismine rastlanamamıştır. Bk. *Taktische Unterrichtsbriefe zur Vorbereitung für das Kriegsakademie-Examen, taktische Übungsritte, Kriegsspiel und Manöver* (İngilizce tercümesi: *Letters on Applied Tactics Twenty-Four Tactical Exercises: Dealing with the Operations of Small Detached Forces of the Three Arms; With Numerous Examples of Actual Orders*)

³⁸ BOA, *Y.MTV.*, 188/144, 29.11.1316 (10 Nisan 1899).

³⁹ Nisan 1299 / Cemaziyelahir 1300, s. 112-126; Haziran 1299 / Şaban 1300, s. 305-321; Eylül 1299 / Zilkade 1300, s. 2-18; Teşrinisani 1299 / Muharrem 1301, s. 211-226; Kânunuevvel 1299 / Safer 1301, s. 289-311; Şubat 1299 / Rebiyülahir 1301, s. 450-460; Eylül 1300 / Zilkade 1301, s. 2-20; Teşrinievvvel 1300 / Zilhicce 1301, s. 82-95; Teşrinisani 1300 / Muharrem 1301, s. 162-186; Kânunuevvel 1300 / Safer 1301, s. 242-256; Kânunusani 1300 / Rebiyülevvel 1302, s. 322-336; Şubat 1300 / Rebiyülahir 1302, s. 402-416; Mart 1301 / Cemaziyelahir 1302, s. 2-16; Nisan 1301 / Recep 1302, s. 82-103; İkinci kısmın (Süvarinin Muharebe Ta'biyesi) müstakil baskısı İstanbul'da 1301 tarihinde yapılmıştır. İBB Atatürk Kitaplığı'ndaki kayıta üçüncü kısmın da olduğu zikredilmişse de buna herhangi bir katalogta rastlanamamıştır.

⁴⁰ *Harb Oyunu* (Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul, 1299-1883, Orijinali: *Beitrag zum Kriegsspiel*, Almanca.) Bu tercümenin bir parçasının "Mecmua-i Fünun-ı Askeriye"nin Eylül 1299 / Zilkade 1300 tarihli sayısında 71-82 sayfaları arasında neşredildiği tespit edilmiştir. Buna göre *Harb Oyunu* da makale hâlinde tefrika edilmiş olabilir; *Sunûf-ı Selâsenin Muhârebe Ta'biyesi* (Orijinali: ?, 1884). Müellifleri sırasıyla "Julius Von Verdy du Vernois" ve "Brayton"dur. Çağrı Uğur, "Osmanlı'da Bilimsel Tercüme Faaliyetleri: Envanter ve Analiz" (Yüksek Lisans, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 71, 72. İBB, "Atatürk Kitaplığı Müteferrik Evrak, 54163 (Bel_Mtf_054163)".

Ömer Kâmil Paşa'nın, literatürde zikredilmeyen başka bir çalışması da *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne Harîta-i Umûmiyesinin Usûl-i Tastîh ve Tersîmi*'dir.⁴¹ Ömer Kâmil'in diğer tercümelelerinin aksine telif olan bu çalışma Osmanlı haritasının yeni baştan oluşturulmasına dair ilmî bir etüt mahiyetindedir. Eserin girişinde Ömer Kâmil'in bu çalışmayı Sultan II. Abdülhamit'e arz ettiği anlaşılmaktadır. Ömer Kâmil'e göre Osmanlı'ya dair bu zamana kadar ki haritalar kendi malımız gibi görülemez. Çünkü söz konusu haritalar hep Avrupa'da hazırlanmış haritaların aynen birer kopyasıdır. Dünyanın üç kıtasına yayılmış Osmanlı topraklarının tamamını kapsayan büyük ölçekte bir harita hazırlanmadığından elde henüz böyle bir harita bulunmamaktadır. Durumun böyle devam etmesinin hiçbir şekilde uygun ve yakışık olmadığı da ortadadır. Bunun sebebi ise Osmanlı topraklarının genelini doğru bir şekilde gösterecek bir irtisamın / izdüşümün seçilmemiş olmasıdır. Bu sebeple Ömer Kâmil Paşa gerekli bilimsel incelemeleri yapmayı, bağlılık ve sadakatının bir borcu ve gereği olarak görmüştür. Şimdiye kadarki kıta haritalarının hazırlanmasında kullanılan elli beş adet tastih ve irtisam arasında Osmanlı topraklarının bütün bölgelerini mümkün olan doğrulukta gösterecek bir irtisam / izdüşüm yöntemini araştırmaya başlamıştır. Araştırmasının neticesinde istenilen bütün şartları taşıyan, özellikle İstanbul ve Mekke-i Mükerrreme gibi yerlerdeki hataları en aza indirmesi bakımından İslamiyet'e dair güzel özellikleri de barındıran, dosdoğru açılara sahip bir irtisam / izdüşüm yöntemi seçmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı topraklarının istenilen ölçülerde yapılacak umumi ve hususi haritalarının tastihinde gerekli olan cetvelleri düzenleyip hesaplamıştır.⁴²

Ömer Kâmil'in bu eseri bahsi geçen incelemelerin resmedilmesi ve zikredilen cetvelleri de içine alması yanı sıra, kendi ifadesiyle ilk defa kaleme alınmış bir çalışmadır. Tamamlanması Sultan Abdülhamit'in cülus (1876) yıldönümüne rast gelmiştir. Numune olarak bir adet harita ile Sultan'a takdim edilmek istenen⁴³ eser yazma hâlinde ve matbu bir nüshanın Padişah'a arz edilip edilmediği henüz bilinmemektedir. Rika yazıyla kaleme alınan tarihsiz eser Ömer Kâmil'in mührünü taşımaktadır. Ortalama yirmi bir satırdan oluşan ilk yirmi iki sayfalık metinde, bahsi geçen incelemeler, mütalaalar, hesap ve formüller; sonraki yirmi bir sayfada ise hesapların dökümü olarak verilen cetveller ve çizimler yer almaktadır. Numune olarak hazırlandığı söylenen harita eserin hiçbir yerinde mevcut olmamakla birlikte muhtemelen büyük ölçülerle resmedilip ayrı bir çalışma olarak hazırlamıştır. İki sayfalık mukaddimeden sonra müellifin belirttiği başlık "*Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne Harîta-i Umûmiyesinin Usûl-i Tastîh ve Tersîmi Hakkında 'Tedkikât-ı Fenniye'yi Muhtevî Eserdir*" şeklinde yer almaktadır. Hacim olarak bakıldığında belki bir risale hüviyetinde olan çalışma Tanzimat'tan itibaren yayınlara Batı kaynaklarının hâkim olması, Batı'dan yapılan tercümelemlerle yetinilip telif faaliyetlerinin tamamen durduğu XIX. asır Osmanlı coğrafyacılığı⁴⁴ döneminde orijinalliği, çabası ve teklifiyle oldukça dikkate değerdir. Bu minvalde daha yakından araştırılmayı fazlasıyla hak etmektedir.⁴⁵

Ömer Kâmil Paşa'nın bir diğer telif eseri⁴⁶ de bu araştırmanın ana konusu olan *Sûdân-ı Mısırî* isimli çalışmasıdır. Osmanlı Devleti'nin genel haritasını daha doğru bir şekilde yeniden

⁴¹ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar kataloğunda "NEKTY04916" demirbaş numarasıyla kayıtlı eser "Memalik-i Osmaniye Harita-i Umumiyesinin Usul-i Tastihi" ismiyle kaydedilmiştir.

⁴² Ömer Kâmil Paşa, "Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne Harîta-i Umûmiyesinin Usûl-i Tastîh ve Tersîmi" (Yazma, t.y.), 2 (müellifin mukaddimesi).

⁴³ Ömer Kâmil Paşa, 3 (müellifin mukaddimesi).

⁴⁴ Mahmut Ak, "Coğrafya (Osmanlılar Dönemi)" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 66; Mahmut Ak, "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları" *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: Tübitak, 2022), 189-91, https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/osmanli_cografya_calismalari.

⁴⁵ Ömer Kâmil'in amcası Habib Bey'in oğlu olan ve Osmanlı'nın Tanzimat sonrası Servet-i Fünun dönemleri arasındaki "ara nesil" in önemli şair ve yazarlarından Mehmed Tâhir'in de idadiyede (lise) okutulmak üzere hazırladığı *Osmanlı Coğrafyası, Coğrafya-yı Osmânî, Mükemmel Coğrafya-yı Osmânî* gibi eserleri ailenin bu ilme önem verdiğini göstermektedir. Abdullah Uçman, "Mehmed Tâhir, Menemenlizâde" *TDVİA* içinde (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 534-35.

⁴⁶ İBB Atatürk Kütüphanesi'nin katalog bilgilerine bakılırsa Ömer Kâmil'in, *Erkân-ı Harbiye Umumiye Dairesi* yayınlarından *Ceride-i Askeriye*'nin ilavesi olan *Mecmua-i Fünun-i Askeriye*'nin muharrirleri veya yayın ekibi arasında olması muhtemeldir.

hazırlamak için yaptığı incelemelerle riyazi coğrafya alanında ne kadar uzman olduğu anlaşılan Ömer Kâmil'in, hayatı, mesleği ve aldığı görevlere bakılarak kendisine uzak gibi gelen böylesi bir konuda kalem oynatmasını ilk başta anlamak güçtür. *Sûdân-ı Mısır*'nin sebep-i telifine nelerin etki etmiş olabileceği bir ihtimal onun köklü ve meşhur aile geçmişinde yatıyor olabilir.

Ömer Kâmil'in mensubu olduğu aile Adana, Mersin, Tarsus ve civarında yaşayan Menemencioğulları'dır.⁴⁷ Ailenin, Fırka-i Islahiye tarafından İstanbul'a getirilen son beyi Hacı Ahmed Bey *Menemencioğulları Tarihi* adında bir hatırat / aile tarihi bırakmış (1861) ve bu eseri uzun süre mutasarrıflık yapan, kaymakam ve ıstabl-ı amire payelerine sahip büyük oğlu Mehmed Tevfik Paşa'ya yazdırmıştır. Ömer Kâmil, Mehmed Tevfik Bey'in oğludur.⁴⁸ Ömer Kâmil'in dedesi Ahmed Bey'in kardeşi Hacı Habib Bey Menemencioğulları'nın başında bey iken Adana valisi tarafından saldırıya uğrayıp Milvan Kalesi'ne çekilmek durumunda kaldı. Bu kuşatmada aile yenilgiye uğrasa da Habib Bey (Ömer Kâmil'in babasının amcası) güçlkle kurtulup Mısır'a kaçtı. Burada Vali Mehmed Ali Paşa'nın himayesinde yaşamaya devam etti ve kendisine on bin kuruş harcırah, iki bin beş yüz kuruş maaş tahsis edilip hacca gönderildi. Ailenin tekrar gücünü ve itibarını kazanmasından sonra Adana valisi ile kurdukları iyi ilişkilerden de faydalanarak Mısır'a firar eden Hacı Habib Bey'in affı için ısrarcı oldular. Vali'nin yazdığı arzla Habib Bey affedildi ve affını bildiren ferman Mısır'a gönderildi. Mehmed Ali Paşa serbest bırakılma emrini yol harçlığı, çadır vb. gerekli eşyalarla birlikte yedi sekiz yıldır kendisine sığınan Türkmen beyi Hacı Habib'e vererek Anadolu'ya gönderdi. Hacı Habib Bey Mısır'da oldukça itibar görmüş, yanındaki adamları dahi altın ve gümüşe boğulmuştu. Habib Bey Mısır'dan yanında getirdiği gümüş eyerli birkaç yedek attan birini Ömer Kâmil Paşa'nın dedesi Ahmed Bey'e hediye etti.⁴⁹

Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa 1832'de önce Belen sonra da Konya'da Osmanlı ordusunu bozguna uğrattıktan sonra bölgeye tamamen hâkim oldu. Hem yönetimden memnun olmayan halkın teveccühü hem de İbrahim Paşa'nın propagandaları mahallî unsurları (bölgenin önemli ailelerini ve halkı) Mısır tarafına yaklaştırdı.⁵⁰ Ömer Kâmil'in dedesi Ahmed Bey üç kardeştir. Ahmed Bey 1832-1856 arasındaki Adana ve civarındaki Mısır taarruzu sırasında Kavalalı İbrahim Paşa'nın yanında yer alarak onu desteklemiştir. Ama diğer yanda kardeşi ve Menemencioğulları ailesinin diğer beyi Hacı Habib Bey Osmanlı Devleti tarafında yer almıştır. Habib Bey sürgünde Mısır'da kalmış ve iyi ağırlanmış olsa da Kavalalı İbrahim'i desteklememiştir.⁵¹ Ahmed Bey bu süreçte Osmanlı askerine karşı görevler üstlenmiş, Mısır adına asayişini temin için seferlere katılmış ve imar faaliyetleri yürütmüştür. Kardeşi Habib Bey Osmanlı'nın yenilgisinden sonra Mısır tarafına iltihak etmiş ve kendisine maaş tahsis edilmiştir. Fakat yine de İbrahim Paşa'nın yanına gitmekten çekinmiştir. Ahmed ve Habib beylerin diğer kardeşi, ailenin diğer beyi Hacı Nabi Bey bu sırada Mısır adına Adana mütesellimliği yapsa da bu görevi isteyerek yürütmediği izlenimi verip ileride Osmanlı Devleti'ne vereceği hesabı kolaylaştırmaya çalışmıştır. Bundan sebep Kavalalı İbrahim tarafından faaliyetleri araştırıldıktan sonra sürgüne gönderilip göz hapsinde tutulmuştur.⁵²

Ömer Kâmil Paşa'nın dedeleri Kavalalı İbrahim Paşa'nın isteklerini yerine getirirken farklı motivasyonlara sahip olsalar da bunu gönülden kabul ettikleri söylenemez. Ahmed Bey

⁴⁷ Aile hakkında detaylı bilgi için bk. Yılmaz Kurt, "Menemencioğulları'nın Kökeni", *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, s. 1 içinde (2015): 44-57.

⁴⁸ Taha Toros, "Menemencioğullarına Umumi Bir Bakış", Taha Toros Arşivi, TT-551594.

⁴⁹ Menemencioğlu Ahmed Bey, *Menemencioğulları Tarihi* yay. haz. Yılmaz Kurt, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), XII, XXIV, XXX.

⁵⁰ Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841 I. Kısım* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945), 62-66.

⁵¹ Ahmed Bey'in eserini yayıma hazırlayan Yılmaz Kurt'a göre Hacı Habib Bey Mısır'da bulunduğu sırada Mısırlıları yakından tanımış olduğundan onlara güvenmiyor ve onları "gelip-geçici" olarak görüyordu. Yılmaz Kurt, "Menemencioğulları Tarihi" ve Çukurova'da Aşiretler' *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı* içinde (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 364.

⁵² Menemencioğlu Ahmed Bey, *Menemencioğulları Tarihi*, XXXVI-XLII.

bir ara kardeşleri Nabi Bey'in sürgünü affedilsin diye Kavalalı'nın emrinde bulunsa da genel itibarıyla beyler, aşiretlerinin geleceğini ve beyliklerinin devamını düşündükleri için Mısır güçlerine destek olmuşlardır. Ahmed Bey, Kavalalı İbrahim Paşa'yla beraber teftişlere çıkmış, onu konağında misafir edip birlikte satranç oynayacak kadar yakınlaşmış ise de kardeşinin affedilmesi hususunda İbrahim'den ümidini kesince ona hizmet etmeye devam etmesine rağmen Osmanlı Devleti'yle uzlaşmak için Konya valisiyle haberleşmiştir. Ahmed Bey bu siyasetinin avantajlarından da faydalanmıştır. Ömer Kâmil Paşa'nın dedelerinin gösterdikleri tavırda amaçlarının sadece ailenin istikbalini düşündükleri Mısır ordusu çekilirken valiliğin isteği üzerine onları takip etmelerinden de anlaşılmaktadır. Hatta Ahmed Bey'e göre çekilme sırasında Mısır ordusuna en çok zararı diğer ayanlar arasında kendi ailesi vermiştir. Ayrıca Ömer Kâmil'in babası Mehmed Tevfik Paşa'ya yazdığı hatıratında zaman zaman Kavalalı İbrahim'i övmekle birlikte din ve inanç açısından kötülemektedir.⁵³

Ömer Kâmil'in Mısır'la teması olan akrabaları sadece dedesi ve dedesinin kardeşleri değildir. Hacı Nabi Bey'in oğlu Mustafa Tevfik (Tevfik Mustafa) Paşa amcası Ahmet Bey vasıtasıyla Kavalalı İbrahim Paşa'yla birlikte Mısır'a gitmiştir.⁵⁴ Ömer Kâmil'in dedesinin yeğeni veya bir başka deyişle babasının amcazadesi Mustafa Tevfik Mısır'da yetişmiş, burada askerî eğitim alarak bir süre sonra İbrahim Paşa'nın yaveri olmuş, miralay rütbesi almıştır. 1841'den sonra liva ve feriklik makamlarına gelerek Rumeli, Kırım'da hizmet etmiş, Balkanlar'da görev yapmış ve Anadolu Ordusu müşirliğine (mareşal) kadar yükselmiştir.⁵⁵ Ömer Kâmil Paşa henüz hayatta değil iken atalarının Mısır, Mısır'a bağlı Sudan dolaylarıyla kurduğu irtibat ve bundan da ziyade yaşça ona yakın bir akrabası olan Mustafa Tevfik'in Mısır sarayında yetişmesi onun bu coğrafyayla zaman zaman hemhâl olmasına, ilgisinin canlı kalmasına vesile olmuş olabilir. Çünkü Ömer Kâmil ve ailesinin Fırka-i İslahiye eliyle İstanbul'a getirilmesinden sonra da zaman zaman miras vb. hususlar dolayısıyla hâlâ geçmişleri ve memleketleriyle alakadar oldukları görülmektedir.⁵⁶ Üstelik dedesi kabul etmiş olsaydı Kavalalı İbrahim, Mustafa Tevfik yerine Ömer Kâmil'in babasını Mısır'a götürmüş olacak, belki de Ömer Kâmil Paşa burada dünyaya gelecekti.

⁵³ Menemencioğlu Ahmed Bey, *Menemencioğulları Tarihi*, XXXVI-XLII (yayına hazırlayanın girişi); Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841 I. Kısım*, 65. Ailenin iki tarafa yardımları ve böyle bir denge politikası izlemelerinin sebepleri hakkında bk. Songül Ulutaş, "Tarsus Şer'îye Sicilleri ve Arşiv Belgeleri Işığında Menemencioğlu Aşireti'nin Mısırlılara ve Osmanlı Devleti'ne İkili Yardım Faaliyetleri (1832-1841)", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15, s. 1 içinde (2006): 371, 373-74, 376-86; Yılmaz Kurt, "Menemencioğulları İle İlgili Arşiv Belgeleri I", *Belgeler* 21, s. 25 içinde (2000): 1-95; Yılmaz Kurt, "Menemencioğulları İle İlgili Arşiv Belgeleri II", *Belgeler* 30, s. 34 içinde (2009): 1-65.

⁵⁴ İbrahim Paşa Adana'yı işgalinden sonra Mısır'a dönerken Menemencioğlu Hacı Ahmet Bey'in kendisine yaptığı hizmetlere mukabele olarak ve aralarındaki hukuka binaen Mısır sarayında tahsil ve terbiye edilmek üzere bir çocuğunu istemişti. Ahmet Bey, İbrahim Paşa'nın bu talebinden bir hile sezdiği için kendi çocuklarından birini vermek yerine yeğenini göndermiştir. Taha Toros, "Menemencioğulları Şeceresine Bir Bakış 1-2", Taha Toros Arşivi, TT-640128; Taha Toros, "Menemencilerden Mısır Sarayına İstenilen Çocuk", Taha Toros Arşivi, TT-551592.

⁵⁵ Mehmed Süreyya, "Tevfik Mustafa Paşa" *Sicill-i Osmanî* içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 1632-33.

⁵⁶ BOA, *Bâbiâli Evrak Odası (BEO.)*, 63/4692, 12.02.1310 (5 Eylül 1892). Necat Birinci, *Menemencioğulları Mehmed Tahir* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 3. Erkek evladı olmayan Habib Bey'in kızı Hamide Hanım amcası Ahmed Bey'in oğlu Mehmed Tevfik Paşa'yla evlendiğine göre bu durumda Ömer Kâmil'in annesi Hamide Hanım olmaktadır. Miras meselesiyle ilgili belgeye göre Ömer Kâmil'in bir kız kardeşi bulunmaktadır. Ömer Kâmil Tophane Müşiri Fethi Paşa'nın kızı Ferdane Hanım'la evlenmiş, bu evlilikten Fethi ve Tevfik adında iki oğlu ile Meliha (Yaltkaya) adında bir kızı olmuştur. Tıp eğitimi alan Tevfik Bey doktor iken Fethi Bey Tekel Genel Müdürlüğünde memur olarak çalışmıştır. İnhisarlar Umum Müdürlüğü erkânından ve önemli musikişinaslardan Ömer Refik Yaltkaya torunudur. Ömer Kâmil'in, Menemencioğulları ailesinde yetişen ve son dönemlerde üst düzey devlet kademelerinde görevler üstlenen bürokrat, akademisyen, edebiyatçı, yazar, savcı, hâkim, milletvekili, bakan gibi akrabaları hakkında detaylı bilgi için bk. Ercana Karakoç ve Turay Yayla, "Ünlü Menemencioğlu Ailesi ve Türk Bürokrasisindeki Yerleri", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* 3, s. 5 içinde (2020): 99-117. Taha Toros, "Menemencioğulları Şeceresine Bir Bakış 3", Taha Toros Arşivi, TT-551590; Taha Toros, "Menemencioğlu Ahmet Bey Dair", Taha Toros Arşivi, TT-551589.

2. Sûdân-ı Mısırî'nin Öne Çıkan Tarafları ve Esere Göre Sudan'ın Coğrafi Durumu

Ömer Kâmil'in mukaddimesinden anlaşıldığına göre onun bu eseri kaleme aldığı yıllarda Sultan II. Abdülhamid döneminin yazı hayatında pek çok eser kaleme alınıp basılmakta ise de birkaç seneden beri Sudan'da (Mısır-ı Ulyâ / Güney Mısır) gerçekleşen olaylara dair herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Ömer Kâmil mesleği icabı yaptığı incelemelere, bölge hakkındaki bazı muhtasar bilgiler de ilave ederek bu çalışmayı vücuda getirmiş ve Sultan'a takdim etmiştir.⁵⁷

Yazma nüshada tarih bulunmadığından eserin yazım tarihi net olarak bilinmemektedir. Matbu nüshanın baskı tarihi ise 1304'tür (1886-1887). Hem binbaşı iken (1885-87) Ömer Kâmil'in eseri kaleme aldığı hem de eserinde Hartum'un Mehdi taraftarlarınınca ele geçirilmesi, Gordon'un ölümü ve İngilizlerin Sudan harekâtına son vermesi (1885) hadiselerinden bahsettiği dikkate alınır en geç 1885 yılında eserini yazmış olmalıdır. Basım tarihinden anlaşıldığına göre çok beklemeden eser matbaaya verilmiştir.

Müellifin "risalecik" olarak tanımladığı ve 101 sayfa⁵⁸ ile bir haritadan müteşekkil olan eser temelde "coğrafya", "tarih" ve "son gelişmeler"⁵⁹ ele alındığı üç ana kısma ayrılmıştır. Coğrafyayı tanıtmışının ardından tarihî zemini ve olayların kaynağı mahiyetindeki ön gelişmeleri okuyucusuna sunan müellif Sudan Mehdîsi Muhammed Ahmed'in hareketini, İngiliz görevlilerin faaliyetleri ile İngiltere'nin Sudan ve Nil politikasını, Osman Dikne'yi ve Zübeyir Rahme Mansur Paşa'yı sırasıyla ele almıştır. Coğrafyadan bahseden ilk kısmın başında müellifin Sudan'ı bölge olarak tanımlaması, Mısır Sudan'ı (Sûdân-ı Mısırî) şeklindeki adlandırmanın tercih sebebini belirtmesi hem konunun hem de coğrafyanın sınırlarını çizmesi bakımından kayda değerdir.⁶⁰ Ardından coğrafi yapının genel görünüşü, bazı fiziki özellikleri ve mevsimlere göre gerçekleşen değişimlerden bahsedilmektedir. İklim, bitki örtüsü, topografya, adalar, göl ve akarsuların yanı sıra müellif bazı coğrafi ölçümleri, tarif ve sınırlamaları, taksim ve koordinatları da vererek bölgenin karakteristik yönlerine değinmektedir.⁶¹

Ömer Kâmil'in üzerinde genişçe durduğu konulardan biri hiç şüphesiz Nil Nehri'dir. Mısır, Sudan ve Habeş toprakları için hayat kaynağı mesabesinde olan Nil'e özel bir yer ayırmıştır. Nehrin çıkış noktası, uzandığı istikamet, geçtiği yerler (dağlar, tepeler), kolları, kolların birleşim noktaları ve döküldüğü yerler, genişlik ve derinliği, nehri besleyen kaynaklar, kayıkların ulaşımın sağlandığı aralıklar, mesafeler, adalar, kıyıları, şelaleler, yakınındaki diğer havzalar, suyun mevsimlere göre durumu, akıntının şiddeti ve hızı, etrafındaki bitki ve ağaçlar, hayvanlar, insan toplulukları (kabilelerin dinleri ve dilleri), civarındaki köyler, yerleşim yerleri ve bu yerlerin ticaretteki yeri, seyyah ve sömürge memurlarının buralarla olan geçmişleri, Mehdi taraftarları zamanındaki durumları, nehrin ulaşımına imkân veren yahut vermeyen kısımları ve ulaşımın nasıl mümkün olabileceğine dair hususlar, suyun berraklığı ve tadı, Mehmet Ali Paşa zamanındaki kayıkların imal edildiği tersane, verimli araziler, bazı yerlerin metre cinsinden denizden yükseklikleri, geçilmesi kolay ve tehlikeli noktalar, seyahatin keyifli olduğu yerler, muhtelif manzaralar, civarındaki çöl ve kaya yapıları, askerî açıdan stratejik

⁵⁷ Ömer Kâmil'in görevli olarak Osmanlı memuru sıfatıyla Sudan'da bulunup gördüklerini yazdığı da iddia edilmişse de onun bölgeye gittiğine dair açık bir delile henüz rastlanılamamıştır.

⁵⁸ Eserin, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar kataloğunda "NEKTY04243" demirbaş numarasıyla kayıtlı el yazma nüshası otuz sekiz varaktan ibarettir ve sondaki harita ufak farklarla birlikte matbudakinin aksine renklidir. Matbu nüshanın metni takip edilerek yapılan karşılaştırmaya göre yazmanın varak sayısı daha fazla olmalıdır. Kuvvetle muhtemel görüntüler atlanmıştır.

⁵⁹ "Ahvâl-i Coğrâfiye", "Ahvâl-i Târîhiye", "Ahvâl-i Ahîre".

⁶⁰ "Birkaç seneden beri Mısır'ın güney bölgelerine Sudan ismi verilmektedir. Fakat biz bu ikisini birbirinden ayırmak için söz konusu güney bölgesine Sûdân-ı Mısırî diyeceğiz. Sûdân-ı Mısırî kuzeyden Nûbe, doğudan Bahr-i Ahmer (Kızıldeniz), güneydoğudan Habeşistan, güneyden Viktorya Gölü'nün yukarı tarafında iki derece kuzey enlemine doğru Fatiko'dan geçerek doğu-batı istikametinde uzanan bir hat ile sınırlıdır. Söz konusu hat ileride batıya dönerek belirsiz bir şekilde Beyaz Nil'in yukarı taraflarına çıktıktan sonra Kordofan'ın güneyi ve Darfur'un bir kısmını çevreleyerek kuzeybatıya yönelir." Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısırî* (İstanbul: Matbaa-i Ceride-i Askeriye, 1304), 4.

⁶¹ Ömer Kâmil Paşa, 5-6.

konumlar ve özellikleri, genişleyen ve daralan vadiler müellifin üzerinde tek tek durduğu konulardır.⁶²

İlk kısımda verilen malumat bir coğrafya kitabını aratmayacak derecede ayrıntılıdır ve net bir şekilde sunulmuştur. Bölgeye bizzat gidip coğrafyayı yakından görmüşçesine aktardığı bilgiler Ömer Kâmil'in içinde bulunduğu zamanın şartları dikkate alınırca okuyucuları tarafından son derece kıymetli bulunmuş olmalıdır. Aktardığı bilgiler onun hem coğrafya ilmindeki hem de bölgeyi tanımadaki vukufiyetini açıkça göstermektedir. Onun Mısır ve Sudan'a dair bir yolculuk yapmadığı dikkate alınırca eserini kaleme alırken istifade ettiği kaynakların hangileri olduğu sorusu akla gelmektedir. Ancak Ömer Kâmil, kitabının başında ya da sonunda kaynaklarını topluca belirtmemiştir. Sadece Nil bahsinin sonunda, verdiği bilgilerin ekseriyetle son dönemdeki (asr-ı ahîr) seyyahların çalışmalarına dayandığını söylemektedir. Fakat ona göre bu seyyahlardan önce de bölgeye dair bilgiler mevcuttu ve Herodot (MÖ V. asır), Fratostan (Eratosthenes-MÖ III. asır) ve Batlamyus (MÖ II. asır) gibi erken dönem tarih ve coğrafyacıların çalışmalarında Nil'e dair bilinenler yer almaktaydı. Daha sonra yapılan keşifler de onların bilgilerini teyit etmişti. Bunlardan başka Ömer Kâmil, sonraki dönem araştırmacıların (müdükkikîn-i müte'ahhirîne) çalışmalarına da müracaat etmiş görünmektedir. Ancak ona göre XVI. asırda Habeşistan'ı dolaşan Petro Paiz'in (Pedro Páez) yazdıklarından sonra XIX. asrın başına kadar (asr-ı hâzır bidâyetine kadar) Nil havzası, seyyahların yazılarına ve ilmî araştırmalara konu olmaktan çıkmıştır. Bundan sonra 1798'de bir kısım Fransız memurlarının ve 1813-1814 yıllarında Buhard'ın (Burckhardt) Nûbe'deki gezileri bölgeye dair bilgi edinme merakını uyandırmıştır. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın Sudan seferinde görev alan Fransız gezgin Mösyö Kalyod'un (Cailliaud) araştırmaları da dikkatleri üzerine toplamıştır. Ömer Kâmil Paşa, Nil hakkında, yaşadığı döneme yakın tarihlerdeki çalışmaları da yakından takip etmiştir. Avrupalı seyyahların Nûbe'den Ekvator'a kadar yaptıkları gezilerde Nil'e dair elde ettikleri bilgileri değerlendirecek kadar seyahatteki gelişmelerle ilgilenmiştir. Rupal (Rüppell-1823), Rosinger (Russegger-1838), Arno (Arnauld d'Abbadie) ve Sabatya (Sapeto-1840), Lojan (Lejean-1860), Burton, Syak (Speke) ve Grant (1861, 1862), Samuel Baker, Şivinfort (Schweinfurth-1868), İstanlı (Stanley-1874) gibi seyyahların nerelere gidip nerelere ulaşamadıklarını, yaptıkları incelemeleri, tecrübelerini ve verdikleri bilgileri tahlil edip bu bilgiler ışığında okuyucularına Nil'i etraflıca tarif etmiştir.⁶³ Ayrıca Nil bahsinin sonunda nehrin hayat kaynağı görülmesinin temel sebebi olan taşkınları bir yıllık mevsimlere göre, ay ay gerçekleşen durumları anlatmış, toprak ve sudaki değişimlerin nasıl verime dönüştüğünü tarif etmiş ve nehir suyunun ölçümünde vazgeçilmez bir konuma sahip mikyaslar (nilometre) hakkında yapım tarihleri, yıkılan ve yeni yapılanları, nasıl kullanıldıklarını tek tek açıklamıştır.⁶⁴

Ömer Kâmil Nil bahsinden sonra Sudan'ın coğrafi durumunu aktarmak için Mısır Hıdivliği'nin 1883 tarihli eyalet taksimini esas almıştır. Buna göre Sudan "garp", "merkez" ve "şark" olmak üzere üç kısımda ele alınmaktadır. Eyaletlerin kapsadıkları alt birimler (müdüriyet) şu şekilde sıralanmaktadır:

Sudan-ı Garbi Eyaleti: Darfur, Kordofan, Bahru'l-Gazal, Dongola
 Sudan-ı Merkezî Eyaleti: Hartum, Berber, Sennar, Faşoda, Aktar-ı İstiva⁶⁵
 Sudan-ı Şarki Eyaleti: Sevakin, Masavva', Keselâ (Kasale), Harar⁶⁶

⁶² Ömer Kâmil Paşa, 7-19.

⁶³ Ömer Kâmil Paşa, 20-23.

⁶⁴ Ömer Kâmil Paşa, 23-25.

⁶⁵ Aktar-ı İstiva müstakil başlık altında verilmemişse de ilgili bölümün metninde sadece metnin son paragrafında değinilmiştir.

⁶⁶ Harar, Ömer Kâmil'in başta verdiği taksimatta yer almasa da metin içerisinde müstakil bir başlık olarak verilmektedir. Onun tasnifinde Zeyla' ve Berbera limanlarını içine alan bölge doğrudan doğruya Sudan umumi valisinin idaresinde bulunmaktaydı. Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 25-26.

Ömer Kâmil ayrıca "Merkezî" eyalet kısmının sonunda İstiva (Ekvator) bölgesine kısaca değinmekte, "Şarkî" eyalet kısmının başında kısaca Kızıldeniz sahillerinden ve sonunda Harar başlığı altında Zeyla' ile Berbera limanlarından bahsetmektedir.

Eserin "coğrafya" bölümünün ekseriyetini kapsayan bu kısımda⁶⁷ Ömer Kâmil daha önce Nil'de olduğu gibi detaylı bir coğrafya anlatımı sunmaktadır. Bahsi geçen bölgenin koordinatları, sınırları ve komşuları, yetiştirilen hayvanlar, kabile ve topluluklar, toprak yapısı, dağlar, madenler, akarsular ve göller, bu suların mevsimlere göre durumu, su kuyuları, sulak alanlar, çöller, ormanlar, bataklıklar, yaylalar, arklar, yağmurlar, mevsimler, sıcaklık değişimi, kuraklık, nüfus sayısı, etnik gruplar ve milletler, kavimler arasındaki ilişkiler (savaş-barış durumu), hastalıklar, ziraat ve yetişen ürünler, çiftçilik ve hayvancılık, ticaret ve ticaret malları, kervanların kullandığı yollar ve güzergâhlar bu bölümün ana konularını oluşturmaktadır. Bundan başka yeri geldikçe bölgenin kim tarafından nasıl idare edildiği, hükümdar ve ordusu, savaş teçhizatları, gelirleri, belli başlı şehirleri ve şehirlerin mimarisi, özellikleri, öne çıkan yönlerine yer verilerek yönetim şekli gösterilmektedir. Bu bölümde zaman zaman da olsa kısa tarihî bilgiler verilmektedir.

3. Esere Göre Sudan'ın Tarihi

Ömer Kâmil asıl tarihî bilgileri aktardığı ikinci bölüme (Ahvâl-i Târîhiye), muhtasar şekilde, milattan önce XIII. asırdan itibaren hicri II. asra kadar Sudan'daki zenci topluluğun Mısır ile olan çekişmesi üzerinden giriş yapmaktadır. Daima Mısır hükûmetleri tarafından tehdit altında tutulan zenciler, Meravi (Merowe / Meroe / Meroë) hükûmetinin yani Kuş Krallığı'nın yıkılmasından (MS IV.-VI. asırlar) sonra kısmen kurtulmuşlardır fakat bu tarihten sonra hicri II. asra kadar olan tarihleri bilinmemektedir. Hicri II. asırda Arabistan'dan Benî Ömer kabilesi Kızıldeniz'i geçerek Sennar valisini yenilgiye uğratmış ve itaat altına aldıkları zenciler bundan sonra peyderpey İslam'ı kabul etmiştir. MS XV. yüzyılın sonlarında Benî Ömer kabilesinden Şeyh 'Amare Davankı adında biri kendini hükümdar ilan ederek Hartum-Fazukli arasındaki yerleri fethetmiştir. Bunun üzerine orada ikamet eden bazı aşiret ve kabileler Şeyh'le ittifak kurarak Bahr-ı Ebyaz'ın (Beyaz Nil) iki yakasını mamur ederken bazıları Kordofan dağlarına gidip yerleşmiştir.⁶⁸ Bu tarihten sonra MS XVIII. yüzyıla kadar taraflar birbiriyle çatışmaya devam etmiştir.⁶⁹

1719'da Fransa kralı tarafından Sennar hükümdarına gönderilen hediyeleri Habeşistan kralı kıskandığı için Fransa'yı ihanetle itham edip bütün gücüyle Sennar'a saldırdı fakat ağır bir yenilgi aldı. Bu esnada Benî Ömer kabilesi de civardaki kabilelere saldırmıştır. Hücumlar sırasında Benî Ömer içinde özellikle cengâverliğiyle meşhur Hamag (Hamaj / Hamac) kabilesi oldukça öne çıktı. 1788'den 1819'a kadar bölgede çeşitli karışıklıklar meydana geldi ve Hamag kabile reisi Nasır bu düzensizlikten istifadeyle Sudan'ın kuzey ve doğu taraflarını tahrip etti. Mısır Hıdivliği'nin de bölgeyi istilaya kalkışması söz konusu kaos zamanına tesadüf etmektedir.⁷⁰

Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Memlûkleri ortadan kaldırıp Mısır idaresini tamamıyla eline almış ve Nûbe'yi zapt etmişti. Kavalalı bir taraftan Mısır'ın iç huzurunu sağlamak diğer yandan da iktidar alanını genişletmek arzusundaydı. Sudan'daki kargaşa hâli onun bu emelini gerçekleştirmek için önemli bir fırsat olduğu için Kavalalı 1819'da oğlu İsmail Paşa kumandasındaki askerî birliği bölgeye gönderdi. İsmail Paşa hiçbir direnişle karşılaşmaksızın önce Hartum'a ardından Sennar, Fazukli ile Mavi Nil üzerine hareket etti ve Beyaz Nil'e bir

⁶⁷ Ömer Kâmil Paşa, 26-51.

⁶⁸ Buradaki anlatım Func Sultanlığı'nın kuruluşuna işaret etmektedir. Karşılaştırma için bk. Kavas, "Sudan", 2009, 460; Mehmet Aykaç, "Func" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 216; Yunus Ballı, "Nilotik Sudan'da Kurulan Bir İslam Devleti: Func Sultanlığı (1505-1821)" (Yüksek Lisans, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), 31-33.

⁶⁹ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısırî*, 1304, 52-53.

⁷⁰ Ömer Kâmil Paşa, 53.

keşif birliği gönderdi. Çok geçmeden ahali Paşa'ya Şendi'de bir ziyafet tertip edip, uyuduktan sonra Paşa'yı yanındaki adamlarla birlikte ateşe verdiler.⁷¹ Buna rağmen bölge Mısır istilasından kurtulamamış, Sennar hâkimi (Râzî) Mısır'a tabi kılınmış ve Mısır'dan buraya vali de gönderilmiştir.⁷²

Mehmed Ali Paşa 1837 yılı sonbaharında mahallî ihtiyaçları tespit için bizzat Fazukli'ye gelmişse de bu sırada meydana gelen bazı yeni meseleler onun bir süreliğine Sudan'dan yüz çevirmesine sebep oldu.⁷³ Söz konusu meseleler yoluna koyulur koyulmaz gücünü güneye doğru genişletmek için Kavalalı önemli bir askerî birliği Sudan'a tekrar sevk etti. Birlik elde ettiği başarıyla 10. kuzey enlemine kadar olan toprakları Mısır'a ilhak etti. Ayrıca nehir taşıtlarının serbest hareketini ve seyretmesini sağlayıp Nil boyunca bazı askerî mevkiiler tesis ettikten sonra Mısır ordusuna bir hayli esir kattı. Böylelikle Mehmed Ali Paşa'nın attığı adımlar medeniyete yönelik olarak Hartum'un kurulmasında birçok fayda sağlamıştır.⁷⁴

Sennar, Kordofan ve Takal'dan müteşekkil olan Hartum, Mısır'a ilhak edilen bölgenin idare merkezi yapıldı ve 1842 yılında yönetimi üstlenmesi için Menlikli (Menikli) Ahmed Paşa⁷⁵ Hartum valisi olarak atandı. Mehmed Ali Paşa'nın küçük oğlu Abbas Paşa⁷⁶ 1849-1854 tarihleri arasında Mısır hükûmetinin Sudan'daki nüfuzuna oldukça önem verdi ve esir ticaretine ağır vergiler getirdi. Ancak, buna rağmen halefi Said Paşa (1854-1863) bölgeyi kötü bir hâlde bulmuştur. Çünkü vergiler sınırı aşmış, ziraat ve çiftçilik terk edilmiş, yönetim düzensiz ve karmaşık bir hâl almış hatta esir ticareti daha revaç bulur olmuştu. Said Paşa problemlerin düzeltilmesi için 1854⁷⁷ senesinde bizzat Sudan'a giderek Berber'de esir ticaretinin ilga edildiğini ilan etti. Önceden olduğu gibi Hartum'u merkez bırakarak Kordofan, Sennar, Takal, Berber ve Dongola olmak üzere Sudan'ı beş eyalete taksim etti. Vergilerin tahsilindeki usulde bazı suistimaller meydana geldiği için eski uygulamaları kaldırdı ve her sene toplumun önde gelenlerinden bölgeye dair alınacak görüşler doğrultusunda verginin belirlenmesini, bunun da meşayih vasıtasıyla tahsil edilmesini emretti. Ulaşım için çölde gidip gelecek hecinli bir posta kuran Said Paşa bir ara Sudan'ı aşağı Mısır'a bağlayacak bir şimendifer hattının inşasını planlamışsa da masrafın çok olmasından sebep bundan vazgeçti.⁷⁸ Yine de Said Paşa zamanında alınan tedbirler beklenen faydayı veremediği gibi Sudan yönetimindeki düzensiz ve karışık durum İsmail Paşa zamanına kadar bir nebze daha devam etti.⁷⁹

İsmail Paşa'nın hıdivlik makamına geçmesi Sudan tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Onun zamanında Sir Samuel Baker ile Gordon dikkat çekici araştırmalar (keşfiyat-ı

⁷¹ Bu öldürmenin aslında İsmail'in daha önce Şendi kralını tokatlayarak aşağılamasına karşı bir intikam olduğu söylenmektedir. Ömer Kâmil'in Râzî olarak bahsettiği kralın adı literatürde Nemr / Nimr şeklinde geçmektedir. Ayrıca bu seferde İsmail Paşa'ya, Kavalalı'nın damadı Defterdar Mehmed Bey Hüseyin de eşlik etmiştir. Ayrıntılar için bk. Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, çev. Deniz Zarakolu (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 85-87; Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, 8-16.

⁷² Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 54.

⁷³ Bk. Hill, *Egypt in the Sudan 1820-1881*, 66-68.

⁷⁴ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 54-55.

⁷⁵ Menlikli Ahmed Paşa (1795-1862), Suriye seferinde İbrahim Paşa'nın başkomutanlarından biri olup Aralık 1832'deki Konya Muharebesi'nde Osmanlı ordusunun yenilgisinde belirleyici rol oynamıştır. 1835'in başlarından Aralık 1836'ya kadar Adana valisi olarak görev yaptıktan sonra 1837'de Mısır'a dönüp Harbiye Nazırı olmuştur. 1839-40'ta tekrar Suriye'de görevlendirilmiş ve Mısır kuvvetlerinin Suriye'den Gazze ve el-Ariş üzerinden Mısır'a başarıyla çekilmesinde etkili olmuştur. Daha sonra Mısır Sudan'ında idarenin yeniden yapılanması için görev aldı ve genel vali rütbesine kadar ulaştı. Christine Woodhead, "Letters of Misirli Ibrahim Pasa to Menlikli Ahmed Pasa, Governor of Adana, 1843-46", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)* 16, s. 1 içinde (1989): 49-50.

⁷⁶ Abbas Hilmi I (1813-1854). Esasından Kavalalı Mehmed Ali'nin oğlu değil torunudur. Babası Ahmed Tosun Paşa'dır. Amcası İbrahim Paşa'nın 1848'de ölümünden sonra Mısır valisi olmuştur.

⁷⁷ Said Paşa'nın Sudan'ı ziyareti 1854 değil 1857 yılında gerçekleşmiştir. Yazmada da doğru tarih olan 1857 yer almaktadır ama matbu nüshaya sehven 1854 şeklinde geçmiştir.

⁷⁸ Söz konusu şimendifer hattının keşif çalışması Avrupalı mühendislerce hazırlanmıştı. İnşa masrafı 400 milyon frank olması tahmin edilen hat Vadi-i Halfa yani ikinci şelaleden başlayıp Şendi karşısındaki kısma kadar ulaşacaktı. Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 56, dipnot 1.

⁷⁹ Ömer Kâmil Paşa, 55-57.

nafia) gerçekleştirmiş ve esir ticaretinin yasaklanması için epey çaba göstermiştir. İsmail Paşa, iktidara geçince Sudan fetihlerine devam etti. Çünkü esir ticaretinin esasını teşkil eden Nil havzası Mısır'a ilhak edilip orada güçlü bir idare tesis edilmedikçe ve Ekvator Bölgesi'nde (aktar-ı istivaiye) bulunan göller seyir taşıtlarına açık bulundurulup buradaki ticaret ele geçirilmedikçe esir meselesinin çözülemeyeceğini anlamıştı. İsmail Paşa meselenin çözümünü Ekvator Bölgesi'ne dair malumata çok hevesli olan Samuel Baker'e havale edip Kondokoro'nun güneyindeki yerlerde tam serbestlikle hareket etme izni verdi (1869). Baker aldığı izinle 1869 Kânunuevvel'de Süveyş'ten Hartum'a ve 1870 Şubat'ta Hartum'dan Ekvator Bölgesi'ne hareket edip yolda bazı sıkıntılar atlattıktan sonra Kondokoro'ya ulaştı. 1871 Mayıs'ta burayı Mısır'a ilhak edip bir sene sonra Unyoro'nun (Onyoro / Bunyoro) Mısır'a bağlı eyalet olduğunu ilan etti. Mazendi (Maridi?), Fovira (Faweira / Foweira) ile Fatiko'ya (Patiko) askerî postalar yerleştirdikten sonra Uganda hükümdarı Metezi (Mutesa I) ile görüşerek Mısır yönetimini ikinci kuzey enlemindeki yerlere kadar genişletti. Baker buralardaki esir ticaretinin önüne geçmek için bir hayli çabaladı. Pek çok esir pazarını dağıttı ve Fatiko'yu zapt ederek esir alım satımını sekteye uğrattı. Fakat yine de bazı engellerden dolayı amacına tam manasıyla ulaşamadığı için bölgeyi askerî postalar ile zapt ve idare altına alıp 1873 Ağustos'ta Kahire'ye döndü.⁸⁰

Hıdiv İsmail Paşa atılan adımların başarıya ulaşmasını arzuladığından Sudan'ı Baker'in görüş ve tavsiyeleri doğrultusunda eyaletlere taksim ederek bazı ıslahatlar gerçekleştirdi. Yukarı Nil boyunca incelemelere devam etmekle beraber iktidarını takviye edip esir ticaretini tamamıyla kaldırma görevini Gordon'a verdi ve onu Ekvator Bölgesi'ne gönderdi (1874). Hıdivin verdiği emre göre Sudan umumi valisi, Faşoda'nın güney taraflarına kadar nezaret edecek, oradan ötesi yani Ekvator Eyaletleri (eyalat-ı istivaiye) Gordon'un idaresi altında bulunacaktı. Sudan'ın idare merkezi önceden olduğu gibi Hartum iken Kondokoro, Ekvator Eyaletleri'nin merkezi olacaktı. Gordon 15 Nisan 1874'te Kondokoro'ya ulaştı. Bu tarihte yalnızca Kondokoro ve Fatiko'da asker bulunmaktaydı ve sayıları 750 idi. Gordon Kondokoro'nun kuzeyinde önemli bir konuma sahip Bohr mevkiini zapt edip Miralay Long'u (Chaille-Long) özel olarak hükümdar Metezi'ye gönderdi. Bahru'z-Zurâfe üzerinde bulunan üç esir pazarını dağıtıp esir ticaretinin her türlüşünü yasaklamak için Sobat'a müstahkem bir karakol yerleştirdi. Gordon'un çabaları ve icraatlarının sonucu olarak civardaki yaklaşık yirmi beş kabilenin liderleri Kondokoro'ya gelerek Mısır Hıdivliği'ne itaatlerini bildirdiler (Eylül 1874). Gordon, Miralay Long'un hükümdar Metezi nezdinde dostane bir şekilde karşılandığını haber alınca Mısır Hıdivliği ile Uganda arasındaki iyi ilişkileri kuvvetlendirme adına bu sefer Doktor Emin Bey'i (Emin Paşa) hükümdara elçi olarak gönderdi.⁸¹ Umumi karargâhını Kondokoro'dan Lado'ya nakledip Sobat, Nasır, Rabaçamb, Makraya, Bohr, Latofa, Regaf, Duffli (Duffle), Fatiko, Fovira bölgelerine de Mısır askeri ve başıbozuklardan oluşan birlikler yerleştirdi (Teşrinisani 1874).⁸²

Gordon Ekvator Bölgesinde esir ticaretini ortadan kaldırmaya çalıştığı sırada esir alım satımı Mısır'ın diğer bölgelerinde de yasak olduğu için 1874'te Darfur'dan Kahire'ye hareket eden bir kervan Mısır topraklarında yakalanarak esirlerin tamamı serbest bırakıldı. Bu olay Hıdivlik ile Darfur hükûmeti arasında bir düşmanlığa sebep oldu. Zaten Bahru'l-Gazal tarafında hükümdarlığını kurmuş olan Zübeyir Rahme de 1869'da Mısır Hıdivliği aleyhine faaliyet gösterdiği sırada Darfur hâkiminin, adamlarına zahire vermeye yanaşmamasına hiddetlendiği

⁸⁰ Ömer Kâmil Paşa, 57-58.

⁸¹ Gordon'un girişimleriyle İsmail Paşa'nın Nil havzasında Uganda tarafını kontrol altına alması 1875'te Uganda başkentine kadar yayılan İngilizler tarafından hoş karşılanmadı. Akabinde Stanley vasıtasıyla İngiltere, Hatt-ı İstiva valiliğindeki Emin Bey nezdinde bazı girişimlerde bulundu. Devamındaki gelişmeler ve değerlendirmeler için bk. Durmuş Akalın, "İngiltere'nin Imperial British East Africa Company'den Uganda'yı Alması ve Osmanlı Devleti'nin Bölgeye Bakışı (1887-1894)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36, s. 62 içinde (2017): 133-72; H. Ahmed Schmiede, "Emin Paşa" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 1995).

⁸² Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısırî*, 1304, 58-60.

için Darfur'u tahrip ve yağmalamaya fırsat gözetmekte idi.⁸³ Mısır hükûmeti de bu atmosferden istifade ederek Zübeyir'e, Darfur'a birlikte hücum etmeyi teklif etti. Bunun üzerine İsmail Yakub Paşa ve Zübeyir kumandasındaki iki birlik ilki kuzeyden diğeri güneyden olmak üzere Darfur topraklarına girdi. Birçok çatışmanın akabinde Darfur hâkimi ve iki oğlu öldürüldü ve Darfur ele geçirilerek Mısır'a ilhak edildi. Bölge ele geçtiğinde Zübeyir buraya vali olarak atanmak niyetindeyse de Hıdiv İsmail Paşa buna onay vermeyip Zübeyir'i Kahire'ye çekip tevkif etti.⁸⁴ Fakat Zübeyir'in Bahru'l-Gazal taraflarında pek çok taraftarı bulunduğu için ileride bir problem olmaması için Zübeyir'in yerine oğlu Süleyman getirildi. Darfur kesin bir şekilde ele geçirilip Mısır'a bir eyalet olarak ilhak edildikten sonra yönetimine umumi müdür ünvanıyla bir vali atandı ve Faşir, Kalkavı, Darra'da birer müdüriyet kuruldu.⁸⁵

Hıdiv bir yanda Ekvator Bölgesi ile Darfur'u emri altına alırken öte yanda bölgenin diğer yerlerinde de iktidarını genişletmekten geri kalmamıştır. Yıllık vermekte olduğu vergiye bir miktar daha ilave ederek 1866'da Masavva' limanını Osmanlı Devleti'nden (saltanat-ı seniyye) alan Hıdivlik bir sene sonra Zula'ya kadar olan yerleri de idaresine kattı. Habeşistan kralı Jan'ın (Kral John / Johannes / Yohannes IV) bazı kabilelerle savaş hâlinde olmasını fırsat bilerek Bogos'un idare merkezi olan Karan'ı (Keren) zapt edip Alat şehrini de valisinden satın aldı. 1875'te Mısır vergisine 15.000 lira ilave edilmesi şartıyla Zeyla' Limanı'nın ve Tacura-Berbere arasındaki sahillerin Osmanlı tarafından Hıdivliğe bırakılmasını sağladı.⁸⁶ Hıdiv İsmail bundan sonra Rauf Bey ile Gordon'u Harar'a göndererek bölgeyi zapt ve idare altına aldı. Habeş krallığı ise Mısır'ın bu ilerleyişinden hiç hoşnut olmadığından Zula ve Alat'ın alınmasını tasdikten kaçınıyordu. Fakat bu şehirleri zor kullanarak geri almaya güç yetiremeyeceğini bildiğinden dolaylı bir yolu çözüm olarak gördü. Buna göre merkezi Kinda (Ginda / Ghinda) olmak üzere Zula ve Alat'ı da içine alan yeni bir eyalet teşkil edip idaresini kayd-ı hayat şartıyla Kırkman (John Charles Kirkham) adlı birine devretti. Hıdiv de söz konusu şehirleri elden çıkarmaya niyeti olmadığı için Miralay Arandurb (Adolph Arendrup) kumandasında bir müfreze gönderdi. Müfreze Masavva'dan hareketle Kinda'yı ele geçirip Habeş krallığının idari merkezi olan Adva üzerine yürüdü. Kral Jan tertip ettiği orduyla bir baskın düzenleyerek Mısır askerini tam bir yenilgiye uğrattı. Hatta Kahire'den Râtib Paşa kumandasındaki ikinci müfrezeyi de hezimetle uğrattı Mısır birliklerini Masavva'ya çekilmeye zorladı.⁸⁷

Daha önce İngiltere'ye gitmiş olan Gordon Mısır'a dönünce Hıdiv İsmail Paşa tarafından Sudan Hükümdarı ünvanıyla Sudan merkezi, Ekvator Bölgesi ve Kızıldeniz sahillerini kapsayan 2.000 km boylam 1.000 km enlem genişliğindeki bölgeye vali tayin edildi. Gordon üç sene sürecek valiliğinin hemen hemen tamamını seyahatle geçirdi. Muhtelif noktalar ve Darfur ile Bahru'l-Gazal taraflarında ortaya çıkan isyanları yatıştırmaya çalıştı. Görevinin ilk anlarında Habeş-Mısır arasındaki ihtilafı ortadan kaldırmak için Veleddü'l-Mihail⁸⁸ adındaki asi ile Kral Jan'ın arasını düzelterek Habeşistan'da barış ve huzuru temin etti. Fakat buna rağmen şartlarını

⁸³ Zübeyir Rahme bölgede köle ticaretiyle uğraşan bir tüccardı ve bu sayede önemli bir güce erişmişti. Mısır ordusunda da feriklik rütbesine ulaşmıştı. Elde ettiği başarılar ve yükselen karizması Mısır Hıdivliğini dahi endişeye sevk ettiği için Kahire'de bulunduğu sırada zorunlu ikamete tabi tutularak geri dönmesine izin verilmemiştir. İlhan Zengin, "Zübeyir Rahmet Mansür Paşa (1830-1913)" *Afrika'nın Önder Şahsiyetleri* içinde (İstanbul: Alelmas Yayıncılık, 2019), 244-60.

⁸⁴ Detaylar için bk. Zengin, 243-45.

⁸⁵ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 60-62.

⁸⁶ İsmail Paşa'nın Doğu Afrika sahillerinde kontrolü sağlamaya yönelik gerekçeleri ve bölgenin stratejik önemi için bk. Nour Ali, *Osmanlı Sudan'ı, Sevak'in de Türk-İngiliz Rekabeti*, 119-28; Ahmet Kavas, "Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hakimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskeleyinin Konumu (1265-1334 / 1849-1916)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, s. 5 içinde (2001): 119-27.

⁸⁷ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 62-63. 1875 yılında gerçekleşen ve Gunde (Gundet) Savaşı olarak bilinen bu olayın ayrıntıları için bk. Czeslaw Jesman, "Egyptian Invasion of Ethiopia", *African Affairs* 58, s. 230 içinde (1959): 75-81; Orhonlu, *Habeş Eyaleti*, 151.

⁸⁸ Bu kişinin, bir önceki Habeşistan kralı Tekle Giyorgis II zamanında ortaya çıkan "Wolde Maryam of Begemender" adlı bir isyancı olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat şahsın varlığı, kim olduğu ve bu dönemin Habeşistan kralı Jan ile (Kral John / Johannes / Yohannes IV) ilişkisi hakkında açık bir bilgiye rastlanamamıştır.

Kral'a kabul ettiremedi. Bu sırada Darfur'da hareketlilik başlamıştı. Eski hükümdar ailesinden Harun, Mısır Hıdıvlığı'ndan rahatsız olanları etrafına toplayarak bir isyan hareketi başlattı. Gordon Kesela, Gadarif ve Sennar taraflarını teftişten sonra 1877 Haziran'da Harun'un Faşir, Darra, Kalkavl ve Kakabiye'yi baskı ve muhasaraya aldığını, ayrıca Zübeyir'in oğlu Süleyman'ın da Darfur'un güneyinde yer alan Sakad'ı tehdit ettiğini öğrendi. Hızlıca 3.000 kişi toplayarak daha tehlikeli gördüğü Harun'un üzerine yürüdü. Ancak Harun Ter'a'ya kadar çekilip oradan kuzeye dönmüş, yol üstündeki yerleşimleri yıkıp yağmalamış ve birden ortadan kaybolmuştu.⁸⁹ Bunun üzerine Gordon, Süleyman'ın üzerine gidip silahları bırakmasını istedi. Süleyman teklif karşısında başlarda tereddüt etti ve adamlarından bir kısmının Mısır askeri tarafına geçtiğini görünce geriye doğru çekilmeye mecbur kaldı.⁹⁰

Ömer Kâmil Paşa'ya göre yukarıda serdedilen ayaklanmaların sebebi ve kaynağı birçok faktöre bağlıdır. Avrupalıların her yerde ve her meselede görülen haksız müdahaleleri gibi ahaliyi kızdırarak başkaldırı ve ihtilale sevk eden birçok sebep mevcutsa da halkı asıl silaha sarılmayı mecbur eden şey esir ticaretinin yasaklanması meselesidir. Çünkü Sudan-ı Mısırî'nin pek çok toprağı verimliyse de sıcaklığın ekim ve hasat mevsimlerinde çok şiddetlenmesinden dolayı ziraat ve çiftçilikle uğraşmak bir hayli güçleşmektedir. Ayrıca Nil üzerinde seyreden kayıklar mevcut şelalelerden ötürü Aşağı Mısır'a kadar gidip gelmekte çok zorluklar çektiği için dışarıya gönderilecek zahireleri bazı susuz çöllerden Kızıldeniz sahillerine nakletmek gerekmektedir. Fakat sıcaklığın çok şiddetli olması sebebiyle merkep ve sığırdan başka hayvanların bu çöllerde zahire taşıması imkânsızdır. Bu hayvanlarla nakledilecek mallardan, çekilecek zahmet oranında fayda elde etmek de mümkün değildir. Halk, coğrafya ve mevsim şartları dolayısıyla ziraat ve çiftçiliğe pek ehemmiyet vermeyip hayvan yetiştirmekle meşgul olmaktadır. Ama bunlardan da yönetimin belirlediği vergiyi ödeyecek nispette yararlanamamaktadırlar. Dolayısıyla halk, kendilerine diledikleri kadar esir getiren ve vergisini de ödemekle mükellef olan esir tüccarlarına mecbur kalmaktaydı. Hâliyle bu mecburiyetin oluşturduğu şartlar bir hayli esir avı gerçekleştirilmesine sebep olmaktadır. Diğer yanda Kordofan, Darfur, Bahru'l-Gazal ve Dar Fertit taraflarındaki birtakım esirciler kendilerine ait çiftliklerde barınıp yalnızca esir tutmakla meşgul olmaktadır. Bu esircilerden bazıları el-Ubeyd'deki İlyas gibi üçer dörder bin silahlı adam çıkarmaya muktedir olabilmekte ve Bahru'l-Gazal taraflarında Süleyman gibi kendisine hükümdar izlenimi verebilmekteydi.⁹¹

Esir ticaretinin bölgede ne kadar müesses ve yerleşik hâle geldiği gayet açıktır. Ömer Kâmil'e göre bu ticaretin bölge ahalisini büyük bir yük ve zahmetten kurtarıyor olması, ayrıca binlerce silahlı adam gücüne sahip tüccarların mevcudiyeti dikkate alındığında çok uzun zamandır (kırk asırdan beri) tam bir serbestlikle Sudan'da devam etmesiyle ahaliye oluşan ilgi ve alakadan vazgeçilmesinin, alınan tedbirlerle esir ticaretinin yasaklanmasının nasıl bir sonuç doğuracağı ve ne gibi hayal kırıklıklarına ulaştıracağı kolayca anlaşılacaktır.⁹² Harun ve Süleyman'ın hiçbir mukavemet göstermeksizin Mısır askeri önünden dağılıp geri çekilmeleri esir ticaretinin yasaklanmasını kabul etmelerinden kaynaklanmıyordu. Sadece, bir fırsat çıkana dek Mısır askeriyle savaşmamak düşüncesiyle ileride yine birtakım isyanların çıkması ihtimali doğrultusunda bir hamleydi.⁹³ Bu sırada İngiltere de Kızıldeniz sahilini gözetim ve denetim altına alarak esir ticaretinin yasaklanamayacağını anlamıştı. İngiltere meseleyi kökten çözüme kavuşturmak için aleni esir ticaretini yasaklayıp esir pazarlarını dağıttıktan sonra 1884'e kadar

⁸⁹ Darfur'un eski sultanlarından Muhammed Fazl'ın torunu olan Harun ağır vergiler konulması sebebiyle bu isyanı başlatmış fakat daha sonra Cebel Merra'ya çekilmek zorun kalmıştır. Öldürülünceye kadar Darfur'un gizli sultanı olarak kalan Harun'dan sonra yerine amcasının oğlu Abdullah Dûd Bence geçmiştir. Ahmet Kavas, "Osmanlı-Darfür Münasebetleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 16 içinde (2007): 115; Hamdunallâh Mustafa Hasan, "Dârfûr" *TDVİA* içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 491.

⁹⁰ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısırî*, 1304, 63-65.

⁹¹ Ömer Kâmil Paşa, 65-66.

⁹² Ömer Kâmil Paşa, 66-67.

⁹³ Ömer Kâmil Paşa, "Sûdân-ı Mısırî" (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, t.y.), 25^{a-b}, NEKTY04243. Bu kısım matbu nüshada yer almamakla birlikte yazmada nüshada mevcuttur.

Mısır'da ve 1889'a kadar Sudan'da bu ticarete tamamıyla son vermek üzere Hıdiv'e bir mukavelename imzalatırdı. Mısır Hıdivliği mukavelenamenin hükümlerini uygulamaya başladığında ise hâlihazırdaki yasaklamadan zaten hoşnutsuz olanlar bu sefer hepten başkaldırarak Darfur, Kordofan, Bahru'l-Gazal taraflarında ihtilal başlattılar. Harun ve Süleyman da söz konusu ihtilallerden istifadeyle yine meydana çıktılar.⁹⁴

Çıkan isyanlardan sonra Gordon durumun vahametini fark ederek kumandanlarından Jessi'yi (Romolo Gessi) Bahru'l-Gazal'e gönderip kendisi de Harun ile isyan reislerinden olan Sabâhî'nin birleşmesine engel olmaya çalıştı ve bu sırada 63 esir kafilesini ele geçirip dağıttı. Gordon yine de Darfur'da asayiş sağlamayı başaramadığından baskı ve şiddet yöntemini terk edip öldürülen son Darfur hükümdarı İbrahim'in Mısır'daki oğlu ile Sevakın hapisanesindeki vezirini getirip Darfur'un idaresine geçirecek bölgedeki karışıklığa son verebildi. Jessi de 1879 Teşrinisani'ye kadar Rumbek'te kapanmaya mecbur kalsa da Mart'ta aldığı yardımla taarruza başlayarak Süleyman'ı yenilgiye uğrattı ve Temmuz'da ele geçirdiği Süleyman'ı kurşuna dizdirdi.⁹⁵ Gordon uzun uğraşlardan sonra asayiş sağlayabilmişse de bu kargaşaların kaynağı olan esaret meselesini çözememişti. Bu yüzden idarenin zayıf bir anından istifadeyle ahalinin genel bir isyana kalkışmasından endişe duyulmaktaydı. Gordon askerî faaliyetleri durdurduktan sonra Habeşistan ile Mısır Hıdivliği arasında barışı tesis etmeye uğraştı ve hatta kral Jan'ın huzuruna çıktı. Kral'ın iki milyon tazminat, Zeyla', Amfilla vesaire yerlerin kendisine bırakılmasını talebini Hıdiv'e iletmek için Kahire'ye gitti. Mısır'daki ahvalin değişmesinden dolayı memuriyetten istifa ederek İngiltere'ye çekilmek mecburiyetinde kaldı. Gordon'un yerine Rauf Paşa tayin edilmesine rağmen Mısır'da ortaya çıkan Urâbî vakasından dolayı yönetim mecburen dikkatini Sudan'dan çekti. Böylelikle bölgedeki halkın Mısır Hıdivliği'ne karşı ayaklanmak için beklediği fırsat doğmuş oldu. Nitekim bir süredir, Muhammed Ahmed rüyasında Hz. Peygamber'in (s.a.) kendisini "ıslah-ı ümmet" için görevlendirdiği iddiasıyla kabile reislerine mektuplar göndererek hazırlık yaptığı ayaklanmanın kıvılcımı tutuşmuş idi.⁹⁶

4. Mehdi Ayaklanması ve İngilizler⁹⁷

Sudan'da Mehdilik iddiasıyla ortaya çıkarak mevcut sıkıntılara sebebiyet veren Muhammed Ahmed 1260 (1844) yılında Dongola'da avam tabakasından (âhâd-i nâs) Abdullah isimli bir dülgerin⁹⁸ oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Abdullah'ın ailesi kalabalık olduğu için en küçük oğlu Muhammed Ahmed'i Sennar'da yaşayan Şerefüddin adlı dayısının yanına gönderdi. Dayısı onu derici çıraklığına verdiyse de Muhammed Ahmed dayısının nahoş tutumuna tahammül edemediği için Sennar'dan kaçıp Hartum'un tanınmış mahallî şeyhlerinden birine intisap etti. İki sene kadar bu şeyhin yanında kalarak ilim tahsil ettikten sonra Berber'e gidip orada şöhret bulan Kübuş namındaki şeyhe intisap etti. Bir süre sonra onun hâlinde hoşlanmayarak 1870'te Kanna'ya gidip Nûruddin⁹⁹ adlı bir başka şeyhin dervişleri arasına

⁹⁴ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısırî*, 1304, 67.

⁹⁵ İngiltere adına görev yapan İtalyan asıllı Gessi Paşa'nın, gelen bir şikâyet üzerine kendisini görevden almasıyla Süleyman, askerleriyle birlikte Mısır ordusuna karşı cephe aldı. Bir süre sonra bağışlanması şartıyla teslim olmaya karar vermişse de Gessi Paşa tarafından yanındakilerle birlikte öldürüldü. Teslim olmaya yanaşmayarak ondan ayrılan askeri Rabih b. Fazlullah daha sonra merkezi Afrika'nın tarihinde etkili olan önemli olayların kahramanı olmuştur. Ahmet Kavas, "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Rabih b. Fazlullah'ın Kurduğu Son Bilâdu's-Sudan Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi", *Osmanlı Araştırmaları*, s. 20 içinde (2000): 14.

⁹⁶ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısırî*, 1304, 67-69.

⁹⁷ Ömer Kâmil, Sudan'da Mehdilik iddiasıyla ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra ayaklanmaya dönüşen harekete ve buna karşılık İngilizlerin faaliyetlerine eserinin üçüncü bölümü olarak "Ahvâl-i Ahîre" başlığı altında yer vermiştir.

⁹⁸ Babasının bir kayık ustası olduğunu ifade edilmektedir. Süleyman Kızıltoprak, *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diploması Savaşı (1882-1887)*, 1. bs (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010), 170; Ömer Koçyiğit, "From Sufi Movement to Statehood: the Mahdi Uprising in the Ottoman Sudan, 1881-1885" (Yüksek Lisans, İstanbul, Boğaziçi University, 2014), 14.

⁹⁹ Bu kişi Samaniye tarikatının Sudan'daki önemli şeyhlerinden olan Ahmed et-Tayyib el-Beşir'in (1742-1824) torunu Muhammed Şerif Nuruddâim olmalıdır. Ballı, "Nilotik Sudan'da Kurulan Bir İslam Devleti: Fûnc Sultanlığı (1505-1821)", 76; Abdullah Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 37, s. 63 içinde (2018): 312.

katıldı. Onun tekkesinde tahsilini tamamladıktan sonra Beyaz Nil üzerindeki Aba adasına çekilerek burada kendisine bir tekke kurdu. On beş sene bu tekkede kalıp etrafına çok sayıda derviş topladı ve yaşayışıyla (salah-ı hâl) Sennar, Kordofan taraflarında şöhret kazandı. Hatta Bakkara kabilesi nazarında büyük bir itaat ve saygınlık elde etti. Böylece nüfuz ve itibarını pekiştiren Muhammed Ahmed, Sudan'ın içinde bulunduğu ortamı (vukuat-ı malumenin zuhuru), içinden geçenler için bir fırsat sayarak yazdığı mektuplarla¹⁰⁰ kabile reislerini başkaldırıya teşvik etmeye başladı.¹⁰¹ Mehdiliğini ilan ederek ortaya çıkan Muhammed Ahmed dinî ve siyasi saikleri içinde barındıran hareketini böylece başlatmış oldu.¹⁰²

Mektuplardan birisi kendisine ulaşan Dongola şeyhlerinden Muhammed Salih elindeki mektubu Vali Rauf Paşa'ya göndererek Muhammed Ahmed'in hamlesine karşı dikkatini çekti. Rauf Paşa meseleyi araştırınca bir seneden beri yavaş yavaş bir ayaklanmanın hazırlanmakta olduğunu anladı. Vali, isyan patlamadan önce bastırmayı planlasa da aldığı tedbirler çok zayıftı. Muhammed Ahmed'in durumunu ve gücünü iyice tahkik edip ona göre asker göndermek gerekirken Gordon'un kurduğu ince donanmadan bir şilebe, vali yardımcısı Ebu Suud Bey'in idaresi altında Mısırlı büyük bir zabıt kumandasıyla, zenci alayından 250 asker ile iki adet top yüklenip gönderildi. Verilen emire göre askerler Aba adasının kuzeyinde ön tarafa demirleyip sandallarla karaya çıktıktan sonra Müttemehdi'nin¹⁰³ tekkesine yaklaşacak, Müttemehdi'ye güzel iyice nasihat edilecek ve kendi rızasıyla teslim olmak istemezse o zaman silaha başvurulacaktı. Bu emir üzerine Ebu Suud Bey askerlerle adaya çıkıp Müttemehdi ile konuşmaya başlasa da bir netice alınamayacağını anlayınca yanındaki kumandanına onu zorla yakalamasını emretti. Kumandan da Mısır askerlerini İbrahim Ali ve Ali Asımî beylerin kumandasıyla iki koldan tekkeye gönderdi. Fakat askerler her ne ise tetik çekmeye cesaret edemedi. Müttemehdi'nin topladığı adamlar ise askerlerin kendilerine on adım kadar yaklaşmalarını bekleyip hücum kalktılar. Bunun üzerine Mısır askerleri ateşe başlasa da Müttemehdi'nin taraftarları askerlerin yarısına bile bir el silah boşaltmaya fırsat vermeden aralarına girip birtakım yaralayıcı silahlarla saldırdılar. Askerler bu ani hücumu mukavemet edemedi ve üçte biri öldürülmüş hâlde silahlarını atarak sahildeki sandallara kaçtı. Ebu Suud Bey bunun üzerine demir almak mecburiyetinde kaldı ve Hartum'a gelip yaşananları Rauf Paşa'ya bildirdi.¹⁰⁴

Mısır askerlerinin aldığı hezimetin haberi Kahire'ye ulaşınca Hıdiv daha çok kuvvetle harekete geçilip Müttemehdi'nin yakalanmasını emretti. Mısır askeri Aba adasına gitmek üzere 15 Eylül 1881'de Kâve'de (Kava / Kawa)¹⁰⁵ toplandı. Müttemehdi, taraftarları vasıtasıyla toplanan askerlerin haberini alınca ikinci bir saldırıya uğramaktan çekinerek Aba adasını terk etti ve Nil'in sol kıyısına geçip Nûbe Dağı'na sığındı. Kordofan müdürü Mahmud Paşa bulunduğu istikametten Muhammed Ahmed'i takibe başlayıp birçok kez onu zorlamıştı. Ancak Rauf Paşa Müttemehdi'nin uzun müddet kapanmaya ve yaşamaya müsait olmayan Nûbe gibi bir dağa sığınmasından dolayı isyanın kendi kendine son bulacağı zannına düşerek bütün takip ve tazyiki durdu. Bununla beraber Foşoda müdürü Çerkez Reşid Bey Müttemehdi'nin Taglala (Tagalla) kabilesi reisi tarafından kabilenin meskûn olduğu topraklardan kovularak Nûbe Dağı'nın güney doğusunda ve oradan üç günlük mesafede bulunan Gadir (Gedir) isimli ıssız

¹⁰⁰ Eserde bu mektupların daha önce verildiği (bâlâda beyân olunan) Ömer Kâmil tarafından belirtilmekteyse de önce veya sonrasında mektuplara dair metin ya da işaret bulunmamaktadır.

¹⁰¹ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 70-71. Muhammed Ahmed'in erken dönem hayatı, hocalarının isimleri, seyahatleri farklı kaynak ve araştırmalarda birbirinden farklı ama kısmen benzer bir şekilde yer almaktadır. Bu yüzden ihtiyatlı davranılmalıdır.

¹⁰² Hareketin ortaya çıkış sebepleri, gelişimi, Osmanlı nezdindeki algılanışı ve bazı değerlendirmeler için bk. Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)".

¹⁰³ Bu ıstılah, Mehdilik iddiasında bulunan, mehdilik davasına kalkışan kimse demek olup Muhammed Ahmed kastedilmektedir.

¹⁰⁴ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 71-73; Abdullah Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş: Sudan'da İngiliz Politikası 1881-1899* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 22-23; Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)", 317.

¹⁰⁵ Dongola yakınlarında antik bir bölge.

tepeler topluluğuna sığındığını haber aldı. 70 başıbozuk ve 350 nizami askerle 4 Kânunuevvel'de sabahleyin Faşoda'dan çıkarak Mütemehdi üzerine hareket etti. Fakat ertesi günü birlik Gadir'e ulaştığında su kuyularının yanından geçerken pusuda bekleyen isyancılar birdenbire saldırınca Reşid Bey ve yanındakilerin tamamı öldürüldü. Yalnızca Şilluk kabilesinden iki zenci canını kurtarmayı başararak Faşoda'ya dönebildi. Yaşanan gelişmeler üzerine Sudan valisi telaş içinde durumu Kahire'ye telgrafla bildirerek yardım kuvvetleri talep etti. Valinin talebi yabancı konsoloslar tarafından da teyit edilince 27 Kânunuevvel 1881 tarihinde Hıdivlik tarafından valiye çekilen telgrafta yardımcı kuvvet olarak zenci alayının gönderileceği beyan edilmesine rağmen o tarihte Mısır'da askerler bazı serkeşliklerde bulunduğundan Urabi, bu hareketi başında olduğu askerlerin uzaklaştırılmasına hamlederek zenci alayının Sudan'a gönderilmesine engel oldu.¹⁰⁶

Yardımcı kuvvetlerin gönderilmesindeki bu gecikme ve engelleme sebebiyle çok kritik ve hassas bir vakit fırsatı kaybedilince isyanın genişlemesine mahal verilmiş oldu. Bu sırada, Mısır Hıdivliği'nden öteden beri hoşnut olmadığını göstermekte olan Bakkara kabilesi isyancılar tarafına katıldı ve Sudan'da oldukça güçlü olan bazı sufi tarikat mensupları da Mütemehdi'nin safına geçti. Mütemehdi ise önceden olduğu gibi sığındığı yerden etrafa gönderdiği ve türlü vaatlerin olduğu mektuplarla, gerçekleşecek umumi isyanın hazırlıklarına devam etmekteydi. Onun yaptığı tahriklerin neticesinde isyancıların sayısı giderek artmaya devam etti. 1881'den 1882 senesine geçilirken kış mevsiminde Kordofan'ı zapt eden asiler iki Nil arasındaki cezire bölgesini tahrip edip Sennar kasabasını yaktı. İsyanın gerçekleştirdiği başarılar halk arasında heyecana sebep olduğu gibi Vali Rauf Paşa'nın azledilmesiyle coşku bir kat daha arttı.¹⁰⁷

Rauf Paşa'nın yerine Ekvator Bölgesi (Hatt-ı İstiva) seyahatinde Sir Samuel Baker'e refakat eden sabık Mısır polis nazırı Abdülkadir Paşa atandı. Paşa, Mayıs 1882'de Hartum'a ulaştığı için Rauf Paşa'nın ayrılmasından onun gelmesine kadar geçen üç ay süresince telgraf nazırı Kigler Paşa (Carl Christian Giegler) vali vekili olmuştur. Kigler Paşa Hartum'daki askerlerin isyanı bastırmaya güç yetirebileceğini dile getirerek yardımcı kuvvet gönderilmesine gerek olmadığını telgrafla Kahire'ye bildirdi. Kahire ise bir müddet tereddüt ettikten sonra Paşa'ya istediği gibi hareket etme izni verdi. Bundan sonra Paşa Kahire ile Sudan arasında resmî veya gayriresmî her türlü haberleşmeyi keserek Sennar kasabasına yardım için Mavi Nil boyunca harekete başladı. Ebu Harras mevkiinde isyancılar tarafından kuşatılıp baskıya maruz kaldığında itaatkâr bazı kabileler aracılığıyla kurtulabildi. Yaşadıklarından sonra Kigler Paşa yardımcı kuvvetlerin lüzumunu kavramışsa da o sırada Mısır hükümeti yeni yeni ortaya çıkan problemlerle uğraştığından buradan Sudan'a bir yardımın ulaşma zamanı geçmişti. Bunun üzerine Paşa, Mısır'a müracaat etmeyi gerekli görmeyerek Hartum tarafındaki Türk, Dongolalı, zenci gibi unsurlardan oluşan başıbozukları düzene sokarak 4.000 civarında piyade gücü meydana getirdi. Mütemehdi'nin kazandığı güç ve iktidarı dikkate almayarak bu kadar az bir kuvvetle isyancıları yok etmeye heveslenip biri Kaymakam Mehmed Süleyman Bey kumandasında dört bölük nizamiye, iki adet top ve 300 başıbozuktan diğeri Binbaşı Abdülaziz Bey kumandasında altı bölük nizamiye, 580 başıbozuk "ve 800 zenciden oluşan iki müfreze, ayrıca Sennar'dan iki bölük nizamiye ve 200 başıbozuktan müteşekkil"¹⁰⁸ üçüncü bir müfreze çıkardı. Hartum'dan çıkan müfrezeler Ka'ka' (Kaka) mevkiine kadar nehirden yol alıp 22 / 23 Nisan 1882'de burada Sennar'dan kara yoluyla sevk edilen üçüncü müfrezeyle birleşerek Yusuf Paşa kumandasıyla Gadir Dağı'na hareket etti. Fakat askerler zahire kıtlığının yanı sıra 300 km'lik susuz bir çölden türlü eziyet ve sıkıntılar çekerek geçip savaş yerine varabildi. Hâliyle asilerin ve ona katılan Bakkara süvarilerinin birbiri ardınca gelen saldırıları karşısında dayanamayarak tamamen bozguna uğradılar. Yusuf Paşa ile Süleyman Bey de son ana kadar direnseler de vuruldular.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 73-74; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 23.

¹⁰⁷ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 74-75.

¹⁰⁸ Tırnak arasındaki kısım yazma nüshadan tamamlanmıştır. Ömer Kâmil Paşa, "Sûdân-ı Mısri", t.y., 28^b.

¹⁰⁹ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 75-77; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 24.

Yusuf Paşa'nın Gadir Dağı'na hareketi sırasında Sennar halkı isyan ederek çevreyi yıkıp yağmalamaya başlamış, Hartum civarındaki Ebu Harras'ta da bir ayaklanma çıkmıştı. Kigler Paşa Hartum'da kalan askerlerle bu isyanları yatıştırmaya kalksa da pek çoğunda bozguna uğrayıp Hartum'a sığınmak durumunda kaldı. Abdülkadir Paşa Hartum'a ulaştığında genel vaziyet böyle iken Urabi de bütün Mısır askeriyle Aşağı Mısır'da General Vosliy (Garnet Wolseley) karşısında bulunmaktaydı. Mütemehdi Muhammed Ahmed yaşanan kaostan istifade ederek tahminî 190.000 askerlik bir orduyla 12 Eylül 1882'de el-Ubeyd şehri önlerine ulaşarak önce birçok kez muhafızlar üzerine saldırıp 12.000 civarında adamını kaybetti sonra da şehri muhasaraya aldı. Muhasara sırasında Hartum'dan muhafızlara destek olarak gönderilen 3.800 kişilik müfreze el-Ubeyd civarına gelip şehre girmeye çalıştı (Teşrinisani 1882). Fakat asiler müfrezeyi yenilgiye uğrattı ve kaçıp Bara (Barah) kasabasına sığınan 1.000 kadar askeri de şehre saldırarak kılıçtan geçirdi. el-Ubeyd'de bulunan muhafızlar dört ay muhasaradan sonra kıtlıktan dolayı 17 Kânunusani 1883'te şehri Muhammed Ahmed'e teslim ettiler.¹¹⁰ el-Ubeyd muhasarası sırasında diğer bölgelerde de olaylar yaşanmakta idi.¹¹¹ İsyancılar Eylül 1882'de Said Bey kumandasıyla Nil boyunca hareket eden 1.200 askerlik müfrezeyi Cebeleyn mevkiinde mağlup etti. Mavi Nil üzerinde bulunan Karfodi (Karkoc / Karkoj) şehrini kısmen yaktılar ve şehirdeki 400 asker ve tüccarların tamamını öldürdüler. Fakat bir süre sonra Mısır askerleri isyancılara karşı üstün gelip onları Sennar ile Karfodi'den kovup uzaklaştırmayı başardı. Askerler Şubat 1882'de Hartum'dan tahminen on saat mesafede ve Beyaz Nil üzerinde gerçekleşen iki muharebeden sonuncusunu kazanarak isyancıları dağıtıp reisleri olan Fakir İdris'i öldürdü.¹¹²

4.1. Sudan'daki Mehdi Hareketine İngiliz Müdahalesi

Mütemehdi Muhammed Ahmed'in elde ettiği son başarılar esnasında Mısır'daki Urabi meselesi de sona ermişti. Bu yüzden Mısır hükûmeti Sudan'a daha ciddi bir şekilde yöneldi. Abdülkadir Paşa valilikten alınıp yerine Doğu Sudan'da birçok tecrübe yaşayan Alaaddin Paşa atandı. İsyancı gruplara karşı sevk olunmak üzere Mısır'da 8.000 piyade, altı batarya top, 130 süvari ve 300 kadar başıbozuktan oluşan tahminen 10.000 asker gücünde bir birlik hazırlandı. Birliğin kumandası ilk başta Ferik Süleyman Niyazi Paşa'ya bırakılsa da çok geçmeden İngilizlerin Hint ordusunda görevli General Hicks'e (William Hicks) verildi.¹¹³ General, askerî birliğiyle beraber Beyaz Nil üzerindeki Kava'yı umumi karargâh olarak belirlemek için Cebeleyn ile Beyaz Nil üzerindeki Kuyuma / Guyuma üzerine hareket edecekti. Hükûmet, birliğin hareketini acele ettirdiği için asker Süveys'ten peyderpey gemilere bindirilerek Kızıldeniz kıyısındaki Sevakin'e nakledildi. General Hicks emrindekilerle beraber 13 Şubat 1882 tarihinde buradan hareketle Berber'e doğru yol aldı. Yolda birkaç gün sıkıntı çekildi ve Asalya civarında rastlanılan isyancıları yenerek Hartum'a ulaştı. Burada bir süre kaldıktan sonra el-Ubeyd'e yönelse de yeterli sayıda süvarisi yoktu ve askerinde de Mütemehdi taraftarları gibi elde ettiği başarılar dolayısıyla öfke duygusu kabarmış bir düşmana karşı mukavemet göstermek için gerekli olan kararlılık ve dayanıklılık kalmadı. Hartum'dan çıktıktan sonra haberleşme hattı kesik olduğu için epey bir süredir birliğin durumu hakkında da haber alınmamaktaydı. Bundan dolayı Mısır hükûmeti endişeye kapılıp General Hicks'in hezimete uğramasından korku ve sıkıntı duymaktaydı. Telaşlı bekleyiş sırasında söz konusu birlikten birkaç kişi gelip 3-4-5 Teşrinisani 1883 tarihinde askerlerin el-Ubeyd civarındaki Kazgıl / Kasgil geçidinde tuzağa düşüp Muhammed Ahmed'in on misli askeriyle çarpışa çarpışa tamamen harap olduğu haberini

¹¹⁰ Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)", 319-21.

¹¹¹ el-Ubeyd'in düşüş haberi geldiği sırada Darfur valisi olarak güneyde mücadele etmekte olan Slatin Bey, merkez konumundaki Faşir'e, Mehdi kuvvetlerince yapılacak olası bir saldırıya karşı hemen Dara'ya döndü. Abdullah Özdağ, "Rudolf Von Slatin'in Sudan Kariyeri (1879-1914)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 66 içinde (2019): 653.

¹¹² Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Misrî*, 1304, 77-79; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 27-34.

¹¹³ Abdullah Özdağ, "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)", *OTAM*, s. 42 içinde (2017): 122.

getirdi. Bu hezimetle General Hicks'le birlikte bulunan Avrupalıların tamamı öldürülmüş,¹¹⁴ Mütemehdi'nin eline çok sayıda erzak, silah ve cephane geçmişti. Elde ettiği zaferle Mütemehdi Muhammed Ahmed Sudan'daki nüfuzunu artırdı ve çatışma için yeniden güç toplamayı başardı. Hatta Mısır askerlerinden bile silah ve teçhizatıyla isyancılara katılan çok kişi oldu.¹¹⁵

General Hicks'in hezimet haberi gelmezden evvel birliğin durumundan zaten endişe duyulduğu için¹¹⁶ 6 Teşrinisani 1883'te Sevakin'den destek kuvvet olarak İngiliz yüzbaşılardan Monkrif (Colin Scott-Moncrieff) kumandasıyla 500 kişilik bir müfreze çıkarılmıştı. Ancak müfreze Sevakin'in 100 km güneyinde bulunan Tokar Boğazı'nda bir saldırıya uğrayınca dağlılar tarafından tamamen yok edildi. 4 Şubat'ta Sir Samuel Baker'in kardeşi Baker Paşa kumandasıyla Sinkat'ı muhasaradan kurtarmak için Sevakin'den yeni bir birlik çıktı. Fakat bu birlik de Tokar civarındaki Elteb'de yenilgiye uğradı.¹¹⁷ Baker Paşa bu mağlubiyette toplarını ve cephanesiyle beraber elindeki güçlerin üçte birini kaybederek canını güçlükle kurtarabilmişti. Sinkat muhafızı Tevfik Paşa bu yenilgiyi öğrenince yardım noktasında ümitsizliğe düştü. Bunun üzerine istihkâmlarını ateşleyip toplarını çivileyerek şehirden çıktı ve Araplarla kahramanca savaştı. Büyük çaba ve cesaret gösterse de kuşatmayı yarıp geçemeyince adamlarıyla birlikte şehit oldu. Böylece Sinkat isyancıların eline geçti ve Tokar muhafızları da 20 Şubat'ta şehri Osman Digna'ya teslim etmeye mecbur oldu.¹¹⁸

Osman Digna, Mütemehdi'nin kayınbiraderi olup zengin ve bölgede nüfuzlu bir aileye mensuptur. Esir ticaretinin yasaklanmasından dolayı çok zarara uğramıştır. Bunun sonucunda bir ara Berber'de ufak tefek alım satımla meşgul olmuş, uzun bir süre Hartum ve Kordofan taraflarında dolaşmış ve daha sonra Temmuz 1883'te Mütemehdi Muhammed Ahmed'in Sevakin, Sinkat ve Tokar muhafızları ile mahallî nüfuz sahiplerine yazdığı mektupları taşıyarak Sevakin'e gelmiştir. Bu sırada Mısır hükûmeti onu tevkif etmeye çalışsa da başaramamıştır. Osman Digna hükûmetin takibinden kurtulduktan sonra bir grup isyancıyla birleşerek Sinkat'ı ele geçirmeye kalktı. Şehri almak için gerçekleştirdiği saldırılar sonuçsuz kaldı ve çatışmalar sırasında iki yerinden yaralandı. Fakat bu durum onun cesaretine engel olmadı ve yeniden bulunduğu destekçilerle Mısır askeri karşısına çıkıp onları birçok kez yenilgiye uğrattı. Bu girişimleriyle Sevakin'de arka arkaya başarılar elde edip Tokar ve Sinkat'ı emri altına aldı. Osman Digna Sevakin'i de tehdit etmeye başladığı için işgal kuvvetleri komutanı General İstefanson (Frederick Stephenson), biri General Bunler (William Butler / Redvers Buller-?) diğeri General Graham (Gerald Graham) komutasında olmak üzere Trinkat'ta (Trinkitat) iki livadan oluşan 500 kişi toplayarak isyancılar üzerine hareket etmeyi planladı. Bu kuvvet üç piyade taburu, iki batarya topçu, hecinli piyade, on dokuzuncu hüssar alayı, biraz Mısır askeri ve bir bahriye müfrezesinden oluşmaktaydı.¹¹⁹ Kuvvet 28 Şubat'ta Trinkat'ın ön tarafında bulunan Baker tabyasında toplanıp ertesi günü Teb (Elteb) üzerine yürüyerek Tokar'ı ele geçirdi fakat bölgede daha fazla kalamadan Sevakin'e döndü. Bu sırada General Graham teslim olması için tehdit içeren bir mektubu Osman Digna'ya gönderdi. Amiral Hevvit de (William Hewett) kabilelere boyun eğdirmek için bir beyanname yayımlayıp Osman Digna ile Mütemehdi Muhammed Ahmed'in başlarını getireceklere bazı vaatlerde bulundu. Ama bunlardan bir sonuç elde edilemediği gibi Araplar Osman Digna'ya eskisinden daha çok yanaştılar ve Sevakin'den 20 km uzaklıktaki Tamanya (Tamayna / Tamai / Tamanieh) ordugâhına gruplar hâlinde gelerek yerleştiler. Hatta İngiliz kalelerinden birine girip topları ele geçirdiler. Fakat İngilizlerin

¹¹⁴ Bu çarpışmada çok sayıda rütbeli subay öldürülmüş, alınan hezimet Slatin Bey'i daha da zor duruma sokmuştur. Özdağ, "Rudolf Von Slatin'ın Sudan Kariyeri (1879-1914)", 655-56.

¹¹⁵ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 79-81; Sheikh Ali Gulla, Nimr Ali Galla, ve L. F. Nalder, "The Defeat of Hicks Pasha", *Sudan Notes and Records* 8 içinde (1925): 120.

¹¹⁶ Hicks'in beklenmeyen yenilgisi Mehdi meselesine mesafeli yaklaşan İngiltere bürokrasisinin harekete geçirdi ve İngiltere yeni askeri birlikler göndererek kamuoyunda oluşan baskıyı hafifletmeye çalıştı. Özdağ, "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)", 121.

¹¹⁷ Özdağ, 123; Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)", 322.

¹¹⁸ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 81-82; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 57-58.

¹¹⁹ Özdağ, "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)", 123.

haberine göre Osman Digna meydan muharebesinde 5.000 civarında yaralı ve ölü vererek ordugâhını terk etmeye mecbur kalmıştı (13 Mart). Bununla birlikte İngilizlerin muharebeden sonra yine Sevakin'e girmeleri Osman Digna'nın tekrar Tamanya ordugâhına gelerek Sevakin'i bir kez daha rahatsız etmesine sebep olmuştur.¹²⁰

Yaşanan son gelişmeler İngiltere'nin düşüncelerini harekete geçirince İngiliz hükûmeti 18 Kânunusani'de Miralay Gordon'a Sudan'ın iyi bir şekilde tahliye edilmesini ve Mısır Hıdivliği'nin Kızıldeniz sahillerindeki hüküm ve nüfuzunu temin için gecikmeden Mısır'a hareket etmesini emretti. Gordon 1880'de Sudan valiliğinden ayrıldıktan sonra Hindistan valisi Marki Du Ripon'nun (George Robinson 1st Marquess of Ripon) sır kâtipliğine tayin edilmişti. Bu görevde altı ay kaldıktan sonra Çin, Japon, Kab (Cape), Filistin ve İstanbul'a seyahatlere başlamıştı. Kendisine gelen emri kabul ettiği sırada da İstanbul (Henry Morton Stanley) ile görüşmek için Brussel'den (Brüksel) Kongo'ya hareket etmek üzereydi.¹²¹ Gordon yeni emirleri aldıktan sonra tam bağımsız olarak milyonlarca para ile Sudan'a hareket edip 1884 Şubatı'nın başında Nil yoluyla Korosko'ya, oradan da Hartum'a ulaştı. Gordon'un, tekrar bölgeye geliş maksadı olan Sudan'ın tahliyesi için, Hartum'da bulunan 10.000 Mısır askeriyile Mütemehti'nin elinde kalma tehlikesi olan 15.000 civarındaki Hartum halkını geri çekmesi gerekiyordu. Fakat bu sırada Mütemehti Muhammed Ahmed bir taraftan şehri tehdit etmeye diğer taraftan yeni harekâtlar için kayınbiraderi Osman Digna ile hazırlanmaya devam ettiği için zaman giderek daralmaktaydı. Bu tahliye görevi çok fazla problem içermekte ve zorluğu giderek artmaktaydı. Gordon Hartum'a gelmesinin ertesi gününde Mısır askerlerinin bir kısmını şehre kumanda etmekte olan Miralay Goitlogon'un (Henry Watts Russell de Coëtlogon 1839-1908) refakatinde Asvan'a gönderip geride kalanları Kahire'ye gidecekleri zamana kadar Nil'in sol sahilindeki Umdurman / Ümmüdüman'a yerleştirdi. Hartum'da yalnızca zenci askerler bırakan Gordon bu zamana kadar Hartum'da sebepsiz yere tutuklanmış esirleri salıverdi ve Osman Digna'ya bir mektup yazarak itaat etmeye davet etti. Ayrıca "Nil üzerinde bulunmanın Sudan'ın tahliyesinden daha ehven olduğuna tam olarak kanaat getirdiğini ve Mütemehti dinî taassubuyla beraber halkta meydana gelen ümitsizliğin elle tutulur hâli olduğu için kendisiyle müzakere edilebileceğini" ifade edip bizzat gidip Mütemehti ile görüşmek istemişse de İngiltere hükûmeti tarafından kendisine izin verilmedi.¹²²

Gordon bir ara Osmanlı Devleti'nden (saltanat-ı seniyye) 3.000 asker istemeyi düşündü.¹²³ Onun tahminine göre bu sayı isyanı bastırmak için yeterliydi. Fakat bu da sonuç vermediği için on seneden beri Mısır'da gözetim altında tutulan Zübeyir'i getirerek Sudan'a genel vali olarak tayin etmek gibi garip bir fikir ortaya attı. 8 Mart tarihli yazısında "Hartum'da Zübeyir gibi biri yoktur. Kimse onun kadar burada nüfuz ve iktidar sahibi olamaz. Eğer Zübeyir'i bana göndermezseniz tahliye emrinde başarılı olamayız." diyerek bu fikrini belirtti. Ancak İngiltere hükûmeti bunun gerçekleştirilmesinden çekinerek reddetti. Bilindiği üzere Zübeyir, Doğu Sudan'da çok büyük bir nüfuzla sahipti. Ordusu, müstahkem bölgeleri, tersaneleri ve ince / hafif bir donanması vardı. Üzerine gönderilen Mısır askerine karşı birçok kez üstün gelerek bölgeye hâkim olmuş, Mısır'a çekilip tutuklanıncaya kadar esir ticaretiyle meşgul olmuştu. Neticede Gordon mart ayı itibarıyla Sudan'ın tahliyesinden tamamen vazgeçmişti. Ona

¹²⁰ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 82-84; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 131-43.

¹²¹ Aslında Kongo için teklif Belçika Kralı II. Leopold'dan gelmiş ve Gordon onunla görüşmüştür. Ömer Kâmil'in bahsettiği Gordon'un Stanley ile görüştüğü bilgisi bir karışıklıktan kaynaklanmış olmalıdır. Zira bu konudaki ilk görüşme aslında II. Leopold'la yapıldığı gibi zaten kral, Stanley'nin yerine görev alması için Gordon'u ikna etmeye çalışmıştır. Ayrıca, bir süre sonra gerçekleşen ve aynı teklifi içeren ikinci görüşmede de Stanley ile Gordon'un bir araya geldiği bilgisine rastlanmamaktadır. John S. Galbraith, "Gordon, Mackinnon, and Leopold: The Scramble for Africa, 1876-84", *Victorian Studies* 14, s. 4 içinde (1971): 379-80, 384-88; Martin Ewans, *European Atrocity, African Catastrophe: Leopold II, the Congo Free State and its Aftermath* (Routledge, 2002), 43-45.

¹²² Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 84-86; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 67-70.

¹²³ Gordon eldeki İngiliz ve Mısır kuvvetleriyle mehdi güçlerini yenemeyeceğini fark edince Mısır yönetiminden ilave birlikler istemişti. Özdağ, "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)", 124; Özdağ, "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)", 323.

göre Hartum'dan geri dönmesi, genel bir ihtilalin ortaya çıkmasının işareti sayılacak, bağımsızlık kazanma hırsında olan muhtelif kabile liderleri bölgeyi tamamen kan ve ateş içinde bırakacak, bundan dolayı Hartum, Kesela ve Dongola tersanelerinde depolanmış savaş araç gereçlerinin kurtarılması imkânsızlaşacaktı. Gordon bu düşünceleri doğrultusunda Hartum'da kalmaya karar verip Granvil'den (Granville George Leveson-Gower) 200 kadar İngiliz askerinin gönderilmesini istedi. "Çok askere lüzum yok, yalnız İngiliz askerinin namı yeterlidir." demektedir. Ancak İngiltere hükûmeti bu işe asla girişmek istemedi. Gordon isteğinin yerine gelmesinden ümidini kesince Bahru'l-Gazal vilayetine çekilerek Belçika kralının himayesine girmek istedi. Fakat İngiltere hükûmeti buna razı olmadı.¹²⁴

Yaşananların akabinde Gordon yalnız kaldığını anlayıp Hartum'da mümkün mertebe kalmayı planladı. Şehrin etrafındaki eski istihkâmları genişletip tamir ettirdi ve yeni tabyalar inşa ettirdi. Birkaç defa netice elde ettiği çıkışlar gerçekleştirdi ancak 16 Mart'ta Halfaya üzerine gerçekleştirdiği çıkışta başarılı olamadı. 22 Mart'ta yine aynı bölge üzerine hareket ederek muhafızları kurtardı. Bundan sonra savaş Hartum civarına intikal etti. Berber muhasara altında, diğer bölgeler de isyan ateşi içinde kaldı. Mütemehdi, Gordon'un tekliflerini reddetmiş, Zübeyir Hartum valiliğini kabul etmekten kaçınmış, İngiltere hükûmeti ise Sudan'a yardım göndermemekte ısrar ettiği için Gordon her bakımdan ümitsizliğe düşmüştü. Gordon'un yaşadığı yeis ve bezginlik hissi 16 Nisan tarihli Sir Baring'e (Evelyn Baring) yazdığı mektuptan anlaşılmaktadır. Gordon mektupta "Benim anladığıma göre ne Zübeyir gönderilecek ne de Berber ve Hartum'a yardım kuvveti gelecek. Demek ki bana, yalnız duruma göre hareket etmem tavsiye ediliyor. Öyleyse ben isyanı teskin edebildiğim hâlde Hartum'da kalacağım teskin edemediğim hâlde ise Hatt-ı İstiva taraflarına doğru çekileceğim. Mısır'da asayişin sağlanması istenildiği hâlde, er geç Mütemehdi'nin ezilmesinin mecburen pahalıya mal olacağı kesin iken Sennar, Kesela, Beber ve Dongola muhafızlarının terk ve feda edilmesinden doğan ar ve mahcubiyeti size bırakacağım" demektedir.¹²⁵

Gordon muhasaracılarla mücadeleye devam ederken isyancılara karşı Beyaz Nil üzerinde üstünlük sağladı. Gordon'un vapurları da gereken erzak ve levazımın elde edilmesini sağlamışsa da Mütemehdi taraftarlarının Hartum etrafında oluşturduğu güçlü kuşatma giderek daralmaktaydı. Bu arada Berber de Haziran'da isyancıların eline geçmiş ve 3.500 muhafızı öldürülmüştü. Diğer yanda Dongola müdürü ise 23 Temmuz'da girdiği çarpışmada 5.000 kişilik asker gücü bulunan Arapları dağıttı. Gordon da 10 Ağustos'ta isyancıların 1.800 zayıat vermesini sağlayarak çekilmeye zorladı. Gordon'un vapurları ise Berber'e kadar ilerleyerek 17 Teşrinievvel'de Şendi ve Metemme'yi (El Matamma) topa tutup nehir üzerinde gemilerin seyrini sağladıysa da bundan bir fayda elde edilememiştir. İsyancılar Hartum'u muhasara ve baskıdan vazgeçmeyerek Gordon'un vapurlarına saldırmaya devam ettiler. Yine bu esnada bir vapura binerek Dongola'ya kadar gitmek için Hartum'dan çıkmış olan Miralay Stevar (J. D. H. Stewart), mösyö Pover (Frank Powers) ve Fransız konsolosu mösyö Herbin (Léon Herbin) Vadi-i Gavra yakınlarında vapurun karaya oturmasıyla isyancıların eline düşerek intikam için öldürüldüler (6 Teşrinievvel). Bu olay Gordon'un 9 Teşrinievvel tarihli mektubundan haber alınmıştır. Bundan sonra 1885 Kânunusani'ye kadar Hartum muhafızlarından bir haber alınamamışsa da Gordon tarafından 14 Kânunuevvel tarihinde çekilmesine rağmen Kânunusani'de ele geçen bir telgraftan Hartum'da her şeyin yolunda olduğu anlaşılmaktadır. Bu haber 21 Kânunusani'de son kez alınan Gordon'un 29 Kânunuevvel tarihli mektubunda tekrar edilmekte ve bundan başka Hartum'un dört sene daha dayanabileceği belirtilmekteydi. Bu son mektubun içeriği 14 Kânunuevvel'de Gordon tarafından tam bir ümitsizlik içerisinde yazılıp Kahire'ye 24 Şubat'ta ulaşan yazının içeriğiyle kıyaslanırsa bir önceki mektubun sıhhatinden şüphe edilmesi gerekmektedir. Bu mektupta Gordon "Bizim işimiz bitti, on güne kadar ne olacaksa olur. Bizim adamlarımız beni dinleselerdi akıbet böyle olmazdı. Cümleye elveda!" demiştir. Kânunusani'nin başında Hartum henüz isyancıların eline geçmemişti. Ancak Gordon

¹²⁴ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 86-88; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 70-72, 74-77, 106.

¹²⁵ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 88-89; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 94-95.

bu ayın ilk gününde yazdığı mektubunda İngilizlerin kendisini kurtarmak için zamanında yetişemeyeceklerini beyan etmekteydi.¹²⁶

General Vosliy'in (Garnet Wolseley) Nil boyunca gerçekleştirdiği harekâta gelinecek olursa İngiltere hükûmeti Gordon'u Sudan'a göndererek genel görüşe uymuşsa da Mısır Hıdivliği, son olarak elden çıkardığı Nil-i Ulya eyaletini silah yoluyla geri almayı tamamen reddettiği için az da olsa bir yardım göndermekten tamamıyla kaçınmakta idi ve Lord Granvil (Granville) geri çekilme hususunda Gordon'u iknaya çalışmaktaydı. Fakat olaylar sürekli birbirini takip etmekteydi. Müttemehdi Sudan'a hâkim olmuş, Mısır askeri her yerde kuşatılıp baskı altında kalmıştı. Gordon da düşmek üzere olduğu için İngiltere'de genel görüş hareketlendi ve hükûmet Gordon'u kurtarmak için Sudan'a askerî bir birlik göndermek mecburiyetinde kaldı. Bunun için parlamentodan 300.000 liralık bir kredi alınarak askerin Nil üzerinden nakli için Mısır'a 800 sandal ve sökölüp takılan vapurlardan bir miktar gönderildi. Askerle beraber hareket ederek sandalların şelaleleri aşmasına yardım etmek üzere 500 Kanada kayıkçısı ile birçok erzak ve cephaneye de sevk edildi. Kısa bir süre içerisinde eksiksiz bir şekilde silahlandırılıp teçhiz edilmiş 10.000 asker İngiltere'den Mısır'a nakledildi. Piyadeler çok pahalı bir fiyat ile Mısır'dan tedarik edilerek satın alınan develere binecekti. Birliğin başkumandanlığına 31 Ağustos'ta İngiltere'den ayrılıp 9 Eylül'de Kahire'ye ulaşan Lord Wolseley tayin edildi. Onun Kahire'ye gelişi savaş hazırlıklarını hızlandırmıştı. Harekete geçmeden önce General Wolseley'in aldığı talimat şunlardı: Nil boyunca gerçekleştirilecek harekâtın amacı Hartum'daki General Gordon'la Miralay Stewart'ı kurtarmaktır. Bu amaca ulaştıktan sonra her türlü taarruza girişmekten kaçınılmalıdır. İngiltere hükûmeti tarafından harekâtınızı mümkün olduğunca azaltıp sınırlandırmanızın beklendiğini her zaman dikkate alınız.¹²⁷ Hükûmetin siyasi düşüncesi Sudan'daki Mısır hükûmetini sonlandırmaya yöneliktir.¹²⁸

İngilizler bir taraftan Vadi-i Halfa'yı işgal ederek Mısır'ın bu taraftaki kapılarını kapatmak diğer taraftan Kızıldeniz'in başlıca limanlarını tutup Sudan'ı yalnızlaştırmak istiyordu. Eylül'ün başında İngiliz askeri Vadi-i Halfa'ya varmaya başladı ve buradan 10 km ileride bulunan Sar Ra's (?) mevkiine trenle ulaştı. Askerin bu şekilde nakledilmesinden maksat özellikle suların az olduğu zamanda yol almaya engel çıkaran ikinci şelaleden kaçınmaktı. 28 Eylül'de General Wolseley'e Miralay Stewart'ın vefat haberi geldi. Wolseley 5 Teşrinievvel'de Vadi-i Halfa'ya, 3 Teşrinisani'de Dongola'ya ulaşır genel karargâhını burada kurdu. Askerin toplanması Nil sularının azlığından ve erzak teminindeki sıkıntılardan dolayı çok geç gerçekleşti. 16 Kânunusani'de Wolseley öncü kuvvetlerle birlikte yardımcı kuvvetlerin toplanma yeri olarak belirlenen Kurti / Korti'ye girdi. 12 Kânunusani 1885'te Kurti ordugâhından gönderilmiş resmî bir rapor General Wolseley'in planı hakkında kısa bir bilgi vermektedir. Bu raporda Wolseley "Ben daima buradan ötede, biri İngiltere'de yapılan sandallar ile Nil'den hareket etmek diğeri Bayuda çölünden hızlıca Metemme'ye yürümek üzere iki koldan harekete mecbur olacağımı tahmin ederdim. Hatta çölü geçmeyi temin için hecinli bir livanın teşkilini de teklif etmiştim. Zaman müsait olsa askeri ayırmayıp Nil boyunca tek bir kol üzere hareket ederdim. Lakin biliyorum ki Gordon erzakın azlığından dolayı çok sıkıntılıdır. Ayrıca sıcak mevsimler de yaklaşmaya başladı. Binaenaleyh iki koldan harekete karar verdim." demekteydi.¹²⁹

General Wolseley bu raporda açıkladığı üzere eldeki kuvvetlerini biri General Herbert Stewart diğeri General Arl (William Earle) kumandasında olmak üzere ikiye ayırdı. General Stewart kumandasındaki kol 30 Kânunuevvel'de büyük bir kafiye ile Gadkul (Gakdul / Jakdul) kuyuları üzerine hareket edip 2 Kânunusani'de bu kuyuları zapt etti ve erzakı buraya indirip

¹²⁶ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 89-91; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 89-91, 107, 119.

¹²⁷ İngiliz-Mısır birliklerini tahliye etmek için görevlendirilen General Wolseley, Slatin Bey'e gönderdiği mektupta esirleri serbest bırakmak şartıyla Müttemehdi'ye Kordofan Sultanlığı'nın verildiğini yazmış, bu konuda onu ikna etmesini talep etmişti. Fakat bu mektuba cevap alınmamıştır. Özdağ, "Rudolf Von Slatin'in Sudan Kariyeri (1879-1914)", 657.

¹²⁸ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 91-92; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 111-12.

¹²⁹ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 93-94; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 72-73, 100-104.

hasa birliğini de kuyuların savunması için bıraktı. Develeri yanlarına alarak 5 Kânunusani'de Kurti'ye döndü. 8 Kânunusani'de hecinli piyade alayının birinci taburu olan ağır süvari fırkası, 50 kişiden oluşan bir bahriye müfrezesi ile top ve mitralyözleri beraber alarak Gadkul kuyularına hareket etti. General Stewart 12 Kânunusani'de bu kuyulara varıp 14 Kânunusani'de kuyuların muhafazasına yarım tabur asker bıraktıktan sonra bütün kuvvetiyle (1500 kişi) harekete geçti. İsyancılar henüz görünmüyordu. 16 Kânunusani'de öncü kuvvet süvarileri Metemme'nin 40 km kuzeybatısında yer alan Ebu Kla' (Abu Klea / Ebu Tuleyh) kuyularına birkaç mil mesafede birtakım kuvvetli Arap müfrezelerinin görünmekte olduğunu haber verdi. Fakat vakit geç olduğundan General Stewart muharebeyi ertesi güne erteledi. Fakat isyancıları muharebeye çekemediği için develer ile yüklerini ordugâhta bırakarak askerine bir kale kurdurarak taarruza başladı. General, isyancıların sol tarafını çevirmek istiyordu. Harekete başlanır başlanmaz Araplar saldırıya geçip kalenin bir köşesini dağıttılsa da İngilizler son derece sebat ve gayret göstererek isyancıları geri dönmeye mecbur bıraktı. İngilizlerden yaralı ve ölümlerin sayısı 200 civarındaydı. Öldürülenler arasında miralay Burnabi de (Frederick Gustavus Burnaby) bulunmaktaydı. General Stewart muharebe akşamını Ebu Kla' kuyularında geçirip ertesi günü Metemme'ye hareket etti. Nil'e 6 km mesafede isyancılara rastlayınca zeriba denen taş ve çalılardan yapma bir istihkâm inşa etmeye başladı.¹³⁰

İnşa sırasında Arapların tuttıkları şiddetli ateş sonucunda 22 İngiliz öldü ve General Stewart da yaralandı. İngilizler yükleriyle birlikte bir kısım askerini Lord Biressford'un (Charles Beresford) savunmasını üstlendiği adı geçen zeribaya bıraktıktan sonra bir kale kurarak Sir Şarl Vilson (Charles William Wilson) kumandasıyla ileri hareket ettiler. İsyancılar önce İngilizlerin kurduğu kaleye sonra da zeribaya saldırsalar da geri dönmeye mecbur kaldılar (19 Kânunusani). Bundan sonra İngilizler Nil üzerinde bulunan Kubat / Gubat mevkiine hareket edip burada korunaklı bir yere yerleştiler. Buradan Metemme üzerine gerçekleştirilen bir keşifle, şehrin savunmaya alındığı ve herhangi bir saldırıyla ele geçirilemeyeceği anlaşılmış oldu. 21 Kânunusani'de Nasri Paşa Hartum muhafızlarından bir kısmını taşıyan dört adet vapurla gelip Gordon'un durumuna dair bazı bilgiler verdi. 21 Kânunusani'de Wilson askerini kumandasını miralay Buskavven'e (Boscawen) bırakarak dört vapurun ikisi ile Nil üzerinden Hartum'a hareket etti. Yolda isyancıların tuttuğu bazı mevkiilerde ateşe uğradıktan sonra altıncı şelalenin girişinde topla karşılandı (25 Kânunusani). Biraz daha yol alınca Hartum'u uzaktan gördüğü sırada Tuti adası, Umdurman ve Hartum'dan şiddetli ateş saldırısıyla karşılaşınca dönmek zorunda kaldı. (26 Kânunusani). Bu saldırı zaten Hartum'un isyancıların eline düştüğü anlamına geliyordu. Doğrusu 26 Kânunusani'de Firaz Paşa'nın isyancılara iki kapıyı açmasından dolayı şehir Müteme'di'nin eline düşmüş ve Gordon da öldürülmüştü.¹³¹ Wilson durumu anlayarak geri döndü. Yolda vapurlardan birisi kuma oturarak zayı oldu (29 Kânunusani). İkinci vapurun da 30 Kânunusani'de sığ bir yere oturduğunu öğrenen Boscawen, Lord Beresford ile bir vapur göndererek Wilson'u kurtardı. Buradan Wilson doğruca Kurti'ye gitti ve 11 Şubat'ta beş bölük yardım askeriyile gelmiş olan General Buller (Redvers Buller) onun yerine geçti.¹³²

Gelişen bu olaylar üzerine Lord Wolseley kolların genel karargâha dönmesini emrettiği için söz konusu bu kol da 13 Şubat'ta geri çekilmeye başladı. İsyancılar bu kolu Ebu Kla' kuyularına kadar takip etti. General Buller adamlarıyla beraber 14 Şubat'ta Ebu Kla' kuyularına varıp Gadkul'dan kendisine gönderilen develerin gelişine kadar burada bekledikten sonra 23 Şubat'ta tekrar harekete geçerek hiçbir saldırıya uğramaksızın Gadkul'a ulaştı. General Stewart aldığı yaralardan dolayı 16 Şubat'ta vefat etti. General Buller Gadkul'da birkaç gün dinlendikten sonra askerini küçük müfrezelere bölerek Kurti üzerine sevk etti. Askerler yolda bütün deve ve hayvanları telef ettikten sonra 7-14 Mart tarihleri arasında peyderpey Kurti'ye ulaştı. Nil boyunca hareket eden Arl (Earle) koluna gelince bu kol da Berber'e varıp oradan Şendi ile

¹³⁰ Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 94-95; Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 120-21.

¹³¹ Hartum'un düşüşü ve Gordon'un öldürülmesi hakkında bk. Özdağ, *Nil'de Ayaklanma ve Savaş*, 87, 94, 105, 107-8, 121-22.

¹³² Ömer Kâmil Paşa, *Sûdân-ı Mısri*, 1304, 96-97.

Metemme'ye giderek Stewart koluyla birleşecekti. 24 Kânunusani'de askerinin tamamı Meravi'nin 5-6 mil üst tarafında bulunan Hamdab'da birleşip Nil vadisinde harekete başladı. Piyadeler sandallara binerken süvariler nehrin sol kıyısı boyunca hareket ediyordu. Askerlerin ilerlemesi karşılaşılan sorunlar sebebiyle gecikmiş ve yavaşlamıştı. Gidilen arazi bilinmiyordu ve şelaleler de geçmeyi engelleyen zorluklarla doluydu. Bundan başka nehrin sahilinde bulunan kabileler de İngiliz askerini durmaksızın taciz etmekteydi. Bununla birlikte General Earle 1 Şubat'ta Kurti'ye varıp askeri birkaç gün dinlendirdikten sonra bazen nehrin sağ ve sol sahilinden hareket etmek bazen askeri kayıklara bindirmek suretiyle Ebu Muhammed üzerine yürüdü. 9 Şubat'ta Dulfa (?) ve Gerbifanda (?) Arapları ile şiddetli bir çatışmaya girdi. Çatışmada General Earle öldü, miralay Gran (?) ve miralay Ayir (?) ağır bir şekilde yaralandı. Kol, miralay Bergenber (?) kumandasında Ebu Muhammed'e doğru ilerlerken Hebe / Hebbe'de General Wolseley'den dönüş emri alınca önce Meravi sonra Hamdab, Kurti ve 7 Mart'ta Dongola tarafına çekildi. Diğer kol ile birleşerek 10 / 30 (?) Mart'ta General Wolseley Kahire'ye döndü.¹³³

Wolseley döndükten sonra İngilizler Dongola ve Dalnaru'yi (?) terk ederek Sudan seferine son verdi. Nil vadisinde bu harekât gerçekleştirilirken Sevakin tarafında da Osman Digna, İngiliz askerini taciz etmekteydi. 3 Şubat'ta İngilizler tarafından çıkarılan bir keşif kolu isyancıların pususuna uğrayıp tamamen yok oldu. Araplar, Müttemehdi'nin art arda elde başarılar sebebiyle cesaret bulduğu için Sevakin ile Berber arasında uzatılacak şimendifer hattının yapılmış olan kısmını tahrip etmek istiyorlardı. Ancak o vakitlerde İngiltere'den bir miktar yardımcı asker geldiği için Sevakin'deki İngiliz gezici kuvveti 2.000 askere ulaştıncaya Arapların maksadı zorlaşmıştı. 25 Şubat'ta isyancılar Sevakin'in ilerisindeki müfreze istihkâmlarından birkaçını zapt ederek tahrip etti. General Graham da son Hind askerinin ulaşmasından sonra 20 Mart 1885'te bütün askerleriyle Sevakin'den çıkıp istihkâmları terk etti. Bununla birlikte Osman Digna eski yerine çekilerek İngilizleri taciz etmeye devam etti. İngilizler 22 Mart'ta ordugâha 7-8 mil uzaklıkta bulunan bir bölgeye zeribalar yapmak maksadıyla Sevakin'den çıkıp inşaata başlamışlardı. İsyancılar bu durumdan istifadeyle İngiliz askeri üzerine saldırarak develer ve diğer hayvanların tamamını kestiler ve zeribalarda bulunan İngilizler arasında büyük bir karışıklığa sebep oldular. Böylece Sevakin'e kadar onlara büyük bir dehşet ve korku saldılar.¹³⁴

Sonuç

Osmanlı'nın Habeşistan ve Sudan topraklarında bulunması doğrudan bir fetih amacına istinaden değil, daha ziyade Kızıldeniz, Hicaz, Yemen ve Hint Okyanusu'na taalluk eden ekonomik ve siyasi sebeplerin doğurduğu bir gereklilik olarak gerçekleşmiş, Müslümanların varlığı ve durumu da bunu destekleyici bir unsur olmuştur. Ömer Kâmil'in eserinde yer verdiği konular, Sudan'daki Osmanlı varlığının nasıl algılandığını gösterdiği kadar zımnen burayla alakadar olunmasının gereğini de ortaya koymaktadır. Müellif de kendi döneminde Sudan'da yaşananların yeteri kadar yazı hayatına gündem edilmemesi sebebiyle eserini yazmıştır.

Coğrafi ve tarihî özellikleriyle bölgenin tanınması, sınırlar, idari durum, askerî vaziyet, asayiş, yerel unsurlar ve yabancı devlet hususlarına yer verilen eserde olayların çok fazla yorumlanmadığı görülmektedir. Değerlendirme ve analizlerin nadir olması dikkate alınırca Osmanlı Devleti'nin 19. asırda Sudan'daki varlığı ve otoritesini tespit etmek yaşanan gelişmelere bakarak okuyucunun dolaylı bir şekilde çıkarımda bulunmasıyla mümkündür denebilir. Bu yüzden isabetli yorumların yapılabilmesi eserin tamamını dikkate almayı gerektirmektedir. Çok tartışılan, Mısır ve Sudan'daki İngiliz yönetimi hakkında Ömer Kâmil'in değerlendirme yapmaması veya olumlu olumsuz herhangi bir görüş belirtmemesi onun, olaylara objektif bir açıdan yaklaştığının göstergesidir. Ona göre karışıklıkların sebebi ve kaynağı birden fazladır. Avrupalıların haksız müdahaleleri halkı kızdırarak başkaldırıya sevk etse de onları asil silaha sarılmayı mecbur eden esir ticaretinin yasaklanması meselesidir. Çünkü coğrafyanın dayattığı zorlu şartlar yerli halk tarafından esir kullanımını zorunlu hâle getirmiş ve bu durum zaman

¹³³ Ömer Kâmil Paşa, 97-100.

¹³⁴ Ömer Kâmil Paşa, 100-101.

içinde kökleşmiştir. Ömer Kâmil detaylı bir şekilde bu hususu gerekçelendirmektedir. Kendisinin, Mehdi isyanını bu konulardan ayrı olarak ele almasına bakılırsa yabancıları bu isyanın kaynağı olarak görmediği söylenebilir. Ama Mehdi isyanı için hâlihazırdaki kaosun önemli bir fırsat verdiğini zikretmesi bu ayaklanmadaki yabancı faktörünü dolaylı bir şekilde kabul ettiği anlamı taşımaktadır.

Sûdân-ı Mısırî'de verilen malumat söz konusu tarihte yaşamış ve olayların bizzat içerisinde yer almış Batılılar tarafından kaleme alınan kitaplarda da mevcuttur. Fakat bu yabancı kaynakları Ömer Kâmil kullanmış olamaz. Çünkü neredeyse tamamı İngilizce olan bu eserler daha geç tarihte yazılmıştır. Türk gazetelerinde bölgeyle ilgili haberler sürekli yer aldığı için Ömer Kâmil bunları dikkatle takip edip istifade etmiş olmalıdır. Ayrıca onun yabancı dile olan vukufiyeti bu konudaki yabancı kaynakları da takip etmesini kolaylaştırmış olmalıdır. Onun, yaşadığı döneme çok yakın tarihlerdeki olayları bu kadar erken haber veriyor olması bölgenin uzaklığı da hesaba katılırsa büyük bir başarı kabul edilmelidir. Matbuatın gelişmesinin bunda etkileri olduğu aşikardır ancak kendisi aynı zamanda bir devlet görevlisi olduğu için olayların takibini yapan devletin resmî kaynaklarını, birtakım belgeleri (bölgeden gelen raporlar, elçiliklerle yapılan yazışmalar vs.) kullanmış olması da uzak bir ihtimal değildir. Zira muazzam derecede detaylar vererek aktardığı malumat ve yaptığı olay takipleri -hem de bu olaylar yaşandığı sırada- ancak böylesi bir titiz kaynak kullanımı sonucunda mümkün görünmektedir.

Ömer Kâmil'in yine de eksiksiz bir eser ortaya koyduğu söylenemez. Zira Osmanlı Devleti'nin, gelişmeler karşısındaki tavrına ve aldığı önlemlere yer verilmemiştir. Ancak eser hızlı bir şekilde kaleme alındığı için o sırada bir politika geliştirilmemiş olabileceği unutulmamalıdır. Bu açıdan eser, daha çok vaka tespitini önemsemiş, olayların anlaşılmasını öncelikle ve buna yönelik olarak ziyadesiyle bilgileri öne çıkarmaya çabalamıştır. Mukaddime'de askerlik mesleği gereğince yaptığı araştırmaların eserin temelini oluşturduğu kendisi tarafından zaten dile getirilmiştir. Yazma nüshayla karşılaştırıldığında yer yer matbaada dizgi hataları sebebiyle tarihlerin yanlış verildiği veya bazı isimlerin hatalı / farklı yazıldığı ortaya çıkmaktadır. Fakat bunların, dönemi için *Sûdân-ı Mısırî*'nin önemli ve vazgeçilmez bir kaynak olmasının önüne geçtiği düşünülemez. Zira eser döneminde önemli bir boşluğu doldurmuştur. Ayrıca verdiği pek çok detay *Sûdân-ı Mısırî*'yi günümüz için de vazgeçilmez bir kaynak hâline getirmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Kamil Kepeci (KK.d)*, Defter Nu: 213, s. 212.

BOA, *KK.d*, Defter Nu: 218, s. 168, 9 Şevval 971 (21 Mayıs 1564)

BOA, *KK.d*, Defter Nu: 75, s. 525, 17 Şevval 971 (29 Mayıs 1564)

BOA, *Bâb-ı Âsâfi Divân-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNSMHH.d.)*, 25/934, 22 Zilkade 981 (15 Mart 1574)

BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 40/698, 11 Cemaziyelevvel 987 (6 Temmuz 1579)

BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 48/977, 19 Safer 991 (14 Mart 1583)

BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 110/2492, 29 Cemazeyilahir 1110 (12 Ocak 1699)

BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 111/1964, 20 Zilhicce 1112 (28 Mayıs 1701)

BOA, *A.DVNSMHH.d.*, 112/158, 10 Cemazeyilevvel 1113 (13 Ekim 1701)

BOA, *İrade Dâhiliye (İ.DH.)*, 928/73581, 26.11.1301 (17 Eylül 1884)

BOA, *İ.DH.*, 938/74326, 19.4.1302 (5 Şubat 1885)

BOA, *İ.DH.*, 1042/81938, 15.11.1304 (5 Ağustos 1887)

- BOA, *İ.DH.*, 1186/92836, 06.12.1307 (24 Temmuz 1890)
- BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.)*, 105/37, 18.3.1312 (19 Eylül 1894)
- BOA, *Y.MTV.*, 139/64, 25.10.1313 (9 Nisan 1896)
- BOA, *Y.MTV.*, 188/144, 29.11.1316 (10 Nisan 1899)
- BOA, *İrade Taltifat (İ.TAL.)*, 67/6, 9.6.1312 (8 Aralık 1894)
- BOA, *İ.TAL.*, 139/29, 15.01.1316 (5 Haziran 1898)
- BOA, *Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF.MKT.)*, 425/20, 14.7.1316 (28 Kasım 1898)
- BOA, *Bâbiâli Evrak Odası (BEO.)*, 63/4692, 12.02.1310 (5 Eylül 1892)
- Taha Toros. "Merhum Ömer Paşa", *Taha Toros Arşivi*, TT-514722.
- Taha Toros. "Menemencioğullarına Umumî Bir Bakış", *Taha Toros Arşivi*, TT-551594.
- Taha Toros. "Menemencioğulları Şeceresine Bir Bakış 1-2", *Taha Toros Arşivi*, TT-640128.
- Taha Toros. "Menemencioğulları Şeceresine Bir Bakış 3", *Taha Toros Arşivi*, TT-551590.
- Taha Toros. "Menemencilerden Mısır Sarayına İstenilen Çocuk", *Taha Toros Arşivi*, TT-551592.
- Taha Toros. "Menemencioğlu Ahmet Beye Dair", *Taha Toros Arşivi*, TT-551589.

Diğer Kaynaklar

- Ak, Mahmut. "Coğrafya (Osmanlılar Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8:62-66. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ak, Mahmut. "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları". *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. C. 3. içinde İstanbul: Tübitak, 2022.
https://ansiklopedi.tubitak.gov.tr/ansiklopedi/osmanli_cografya_calismalari.
- Akalın, Durmuş. "İngiltere'nin Imperial British East Africa Company'den Uganda'yı Alması ve Osmanlı Devleti'nin Bölgeye Bakışı (1887-1894)". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 36, s. 62 içinde (2017): 133-72.
- Altundağ, Şinasi. *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı Mısır Meselesi 1831-1841 I. Kısım*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945.
- Aykaç, Mehmet. "Func". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 13:216-18. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Ballı, Yunus. "Nilotik Sudan'da Kurulan Bir İslam Devleti: Fûnc Sultanlığı (1505-1821)". Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Birinci, Necat. *Menemenlizâde Mehmed Tahir*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Bostan, İdris. "Yemen (Osmanlı Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43:406-12. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bozkurt, Nebi. "Nûbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 33:222-23. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Ewans, Martin. *European Atrocity, African Catastrophe: Leopold II, the Congo Free State and its Aftermath*. Routledge, 2002.
- Fahmy, Khaled. *Paşanın Adamları, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*. Çeviren Deniz Zarakolu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Galbraith, John S. "Gordon, Mackinnon, and Leopold: The Scramble for Africa, 1876-84". *Victorian Studies* 14, s. 4 içinde (1971): 369-88.
- Hasan, Hamdunallâh Mustafa. "Dârfûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8:490-91.

- içinde İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Hill, Richard. *Egypt in the Sudan 1820-1881*. London: Oxford University Press, 1959.
- Holt, P. M. *A Modern History of the Sudan from the Funj Sultanate to the Present Day*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1961.
- Holt, P. M. "Emin Pasha". *The Encyclopaedia of Islam*, editör B. Lewis, Ch. Pellat, ve J. Schacht, 2:696-97. içinde Leiden: Brill, 1991.
- İBB. "Atatürk Kitaplığı Müteferrik Evrak, 54163 (Bel_Mtf_054163)", t.y.
- Jesman, Czeslaw. "Egyptian Invasion of Ethiopia". *African Affairs* 58, s. 230 içinde (1959): 75-81.
- Karakoç, Ercana, ve Turay Yayla. "Ünlü Menemencioğlu Ailesi ve Türk Bürokrasisindeki Yerleri". *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* 3, s. 5 içinde (2020): 99-117.
- Kavas, Ahmet. "Afrika'nın Sömürgeleştirilmesi Öncesinde Rabih b. Fazlullah'ın Kurduğu Son Bilâdu's-Sudan Devleti ve Fransa'yla Mücadelesi". *Osmanlı Araştırmaları*, s. 20 içinde (2000): 9-35.
- Kavas, Ahmet. "Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hakimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskelesinin Konumu (1265-1334/1849-1916)". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, s. 5 içinde (2001): 109-34.
- Kavas, Ahmet. "Harar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16:107-9. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Kavas, Ahmet. "Osmanlı Devleti'nin Müslüman Harar Emirliği'yle Münasebetleri ve Hıristiyan Habeşistan (Etiyopya) İmparatorluğu ile Yakınlaşma Etkisi". *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, 443-64. içinde Ankara, 2001.
- Kavas, Ahmet. "Osmanlı-Darfür Münasebetleri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 16 içinde (2007): 105-20.
- Kavas, Ahmet. "Sudan (Osmanlı Dönemi)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37:461-66. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kavas, Ahmet. "Sudan (Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37:459-61. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kavas, Ahmet. "Uganda (Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42:46-50. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kızıltoprak, Süleyman. *Mısır'da İngiliz İşgali: Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı (1882-1887)*. 1. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- Koçyiğit, Ömer. "From Sufi Movement to Statehood: the Mahdi Uprising in the Ottoman Sudan, 1881-1885". Yüksek Lisans, Boğaziçi University, 2014.
- Koçyiğit, Ömer. "Muhayyelden Musavvere: Matbuat Çağında Osmanlı'da Afrika Tasavvuru (Sudan Örneği)". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 9, s. 2 içinde (2022): 226-46.
- Kurt, Yılmaz. "Menemencioğulları İle İlgili Arşiv Belgeleri I". *Belgeler* 21, s. 25 içinde (2000): 1-95.
- Kurt, Yılmaz. "Menemencioğulları İle İlgili Arşiv Belgeleri II". *Belgeler* 30, s. 34 içinde (2009): 1-65.
- Kurt, Yılmaz. "'Menemencioğulları Tarihi' ve Çukurova'da Aşiretler". *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprü Başı*, 357-66. içinde İstanbul: Yapı Kredi Yay., 2000.
- Kurt, Yılmaz. "Menemencioğulları'nın Kökeni". *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, s. 1 içinde (2015): 44-57.
- Mehmed Esad. *Mir'ât-ı Mekteb-i Harbiye*. İstanbul: Artin Asaduryan Matbaası, 1315.

- Mehmed Süreyya. "Tevfik Mustafa Paşa". *Sicill-i Osmanî*, 5:1632-33. içinde İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Menemencioğlu Ahmed Bey. *Menemencioğulları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Mihrî, Muhammed. *Sudan Seyâhatnâmesi*. Editör Ahmet Kavas. İstanbul: Kitabevi, 2016.
- Nour Ali, Tarig Mohamed. *Osmanlı Sudan'ı, Sevakin'de Türk-İngiliz Rekabeti*. İstanbul: İskenderiye Kitap, 2020.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996.
- Ömer Kâmil Paşa. "Memâlik-i mahrûse-i şâhâne harîta-i umûmiyesinin usûl-i tastîh ve tersîmi". Yazma, t.y.
- Ömer Kâmil Paşa. *Sûdân-ı Mısırî*. İstanbul: Matbaa-i Cerîde-i Askeriye, 1304.
- Ömer Kâmil Paşa. "Sûdân-ı Mısırî". İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar, t.y. NEKTY04243.
- Öz, Mustafa. "Muhammed Ahmed el-Mehdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 30:496-99. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Özdağ, Abdullah. "Doğu Afrika'da İngiliz Emperyalizmi: İngiltere'nin Sudan'ı İşgali (1896-1898)". *OTAM*, s. 42 içinde (2017): 117-48.
- Özdağ, Abdullah. *Nil'de Ayaklanma ve Savaş: Sudan'da İngiliz Politikası 1881-1899*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.
- Özdağ, Abdullah. "Rudolf Von Slatin'in Sudan Kariyeri (1879-1914)". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 66 içinde (2019): 645-62.
- Özdağ, Abdullah. "Sudan'da Mehdilik Hareketi (1881-1885)". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 37, s. 63 içinde (2018): 309-30.
- Özkaya Özer, Sevda. "Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)". Doktora, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Pakalın, Mehmet Zeki. "Ömer Paşa". *Sicill-i Osmanî Zeyli*, 14:30-31. içinde Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Schmiede, H. Ahmed. "Emin Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 11:117-19. içinde İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sheikh Ali Gulla, Nimr Ali Galla, ve L. F. Nalder. "The Defeat of Hicks Pasha". *Sudan Notes and Records* 8 içinde (1925): 119-23.
- Şahin, Kaya. *Empire and Power in the Reign of Süleyman, Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World*. New York: Cambridge University Press, 2013.
- Uçman, Abdullah. "Mehmed Tâhir, Menemenlizâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 28:534-35. içinde Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Uğur, Çağrı. "Osmanlı'da Bilimsel Tercüme Faaliyetleri: Envanter ve Analiz". Yüksek Lisans, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Ulutaş, Songül. "Tarsus Şer'îye Sicilleri ve Arşiv Belgeleri Işığında Menemencioğlu Aşireti'nin Mısırlılara ve Osmanlı Devleti'ne İkili Yardım Faaliyetleri (1832-1841)". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15, s. 1 içinde (2006): 369-92.
- Woodhead, Christine. "Letters of Misirli Ibrahim Pasa to Menlikli Ahmed Pasa, Governor of Adana, 1843-46". *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)* 16, s. 1 içinde (1989): 49-51.
- Zengin, İlhan. "Zübeyir Rahmet Mansûr Paşa (1830-1913)". *Afrika'nın Önder Şahsiyetleri*, 231-64. içinde İstanbul: Alelmas Yayıncılık, 2019.

Ekler:

Ömer Kâmil'in Sultan II. Mahmut Türbesi Haziresi'nde yer alan kabri

Ömer Kâmil'in Mührü

Ömer Kâmil'in Babası Mehmed Tevfik Paşa, Taha Toros Arşivi, 1561774008. (Taha Toros arşivinde Ömer Kâmil Paşa'ya dair olan kısa kayıta "Resminin altına sehven 'livâ' yazılmıştır." denilerek feriklik rütbesine işaret edilmektedir. Bu ifadeden Ömer Kâmil'in de bir resmi olduğu anlaşılmaktadır fakat henüz tarafımızdan ulaşılamamıştır.)